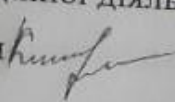

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

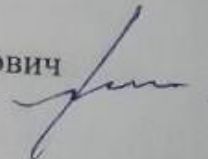
КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
з практичної психології

ПРИЧИНИ КОНФЛІКТІВ ПІДЛІТКА І ДОРОСЛОГО

магістрантки факультету управління,
адміністрування та інформаційної діяльності
Куневої Марини Степанівни

науковий керівник

доктор психологічних наук,

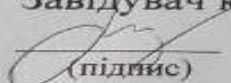
професор Велигченко Леонід Кирилович

Ізмаїл – 2024

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології

протокол № 7 від «08» січня 2024 р.

Завідувач кафедри

(підпис) Мацюха С.С.
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«24» січня 2024 р.

Оцінка 90 вигн.
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

(підпис) Величченко С.В.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
1.1. Соціальна ситуація розвитку у підлітковому віці.....	7
1.2. Процесуальні аспекти соціальної ситуації розвитку.....	13
1.3. Оціночне ставлення до соціального оточення як основа соціальної ситуації розвитку	19
1.4. Конфлікт як продовження відносин комунікативно-інтерактивного суперництва.....	22
Висновки до першого розділу.....	28
РОЗДІЛ II. МОДЕЛЮВАННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ПІДЛІТКІВ З БАТЬКАМИ ЗА ДОПОМОГОЮ ПІДБОРУ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ МЕТОДИК	
2.1. Вихідні засади створення теоретичної моделі дослідження взаємовідносин підлітків з батьками.....	30
2.2. Принцип «вершинності» як основа створення концептуальної моделі для дослідження дитячо-батьківських стосунків.....	34
2.3. Теоретико-емпіричні орієнтири як основа побудови умовиводів щодо рівня взаємовідносин у системі «Батьки – діти».....	39
Висновки до другого розділу	43
РОЗДІЛ III. ВЗАЄМВІДНОСИНИ В СИСТЕМІ «БАТЬКИ – ДІТИ» ЗА ОЦІНОЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ ПІДЛІТКІВ	
3.1. Дитячо-батьківські відносини у світлі підліткових оцінок	44
3.2. Деталізація емоційних відносин батьків та підлітків.....	57
3.3. Взаємини батьків та дітей як соціально-психологічна проблема сім'ї.....	67
Висновки до третього розділу.....	72
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	77

ДОДАТКИ 85

Актуальність дослідження. Гуманізація та демократизація сучасного суспільства ставлять перед особистістю нові вимоги в різних аспектах, що робить важливим ретельне вивчення процесу виховання. Оскільки сім'я та освітні установи є ключовими чинниками оптимізації цього процесу, виникає соціальна та наукова проблема взаємодії між підлітком та його сім'єю.

В сучасній українській науковій літературі проблема соціалізації детально розглядається в трудах таких вчених, як О.О. Авраменко, Л.В. Вікторова, Т.З. Герасимів, І.В. Грибенко, Р. Зозуляк-Случик, Т. В. Кравченко, М.П. Лукашевич та інших.

Поняття оцінного ставлення, вперше введене В.В. Власенком, на сьогодні використовується в аспекті взаємин між вчителями та учнями в рамках педагогічної етики, як це вказано в працях Д.Ф. Ніколенка. Особливий акцент робиться на його відношенні до структури Я-концепції, що розглядається О.Є. Гуменюком, О.А. Демчуком, А.В. Фурманом. Також вивчається відношення особистості до самої себе за концепцією О.І. Крошки, і в цьому контексті звертається до лінгвістичної теорії емоцій, яку висвітлює В.Д. Сліпецька.

Підлітковий вік, який детально розглядається в підручниках авторів, таких як М.В. Василенко, О.В. Скрипченко, Н.М. Токарева та інші, виявляється періодом, що не уникне складних відносин із оточенням, як це відзначають такі автори, як П.В. Врублевський, Л.О. Котлова, В.А. Мельник, І. Мачуська, О. Шевчук, О.О. Шеремет та інші. Це стосується не лише загальних відносин, але й взаємин із батьками, про що свідчать дослідження Т.В. Кравченко, Л.В. Повалій, Т.Г. Цуркан, Т.М. Яблонська та інші.

Підлітковий вік характеризується великою чутливістю до зовнішніх впливів і водночас сенситивністю для формування самосвідомості. У зв'язку з цим, особливу вагу набуває процес самосприйняття, особливо в контексті родини, як ключового чинника розвитку самосвідомості, з урахуванням важливості уникнення конфліктів між підлітком та дорослим.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей взаємин підлітків з батьками, які обумовлюють процес соціалізації.

Об'єкт дослідження: взаємини в родині як елемент соціальної ситуації розвитку підлітка та фактор його соціалізації

Предмет дослідження: психологічні особливості оцінних ставлень підлітків до взаємин з батьками.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу теоретико-методологічних робіт узагальнити дані про загальні й вікові особливості соціалізації підлітків та визначити особливості взаємин підлітка в родині.

2. Емпірично дослідити особливості ставлення батьків до підлітків та уявлення підлітків про реальне ставлення батьків до них.

3. Визначити провідні параметри у сприйнятті підлітками ставлення батьків до них.

4. Сформулювати положення про психологічні особливості взаємин підлітка з батьками.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні про зміст, якість та інтенсивність спілкування як головний чинник, що визначає психологічні особливості взаємин підлітка з батьками і, отже, соціальну ситуацію розвитку дитини як основу оцінних ставлень у взаєминах підлітків з батьками.

Методи дослідження. У роботі використана система методів і процедур отримання даних, яка включає: теоретичний аналіз літератури з обраної проблеми, методи спостереження, бесіди, тестування.

Для діагностики особливостей самосприйняття використовувалися: тест-опитувальник «Тест батьківського ставлення», «Взаємини дітей та батьків». Остання методика була нами модифікована та перетворена на методику «Взаємини дітей та батьків очами підлітків».

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в такому:

- з'ясовано основні положення теоретичних підходів до проблеми формування оцінних ставлень у системі «Батьки – підліток» як основи конструктивних взаємин у родині;

- аргументовано використання методик «Тест батьківського ставлення», «Взаємини дітей та батьків», «Взаємини дітей та батьків очима підлітків» для опосередкованого дослідження соціальної ситуації розвитку дитини як основу оцінних ставлень у взаєминах підлітків з батьками;

- досліджено специфіку формування соціальної ситуації розвитку

Практична цінність дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані при вивченні процесів соціальної адаптації у контексті формування оцінних ставлень підлітків. Отримані результати можуть бути використані при організації психологічного супроводу підлітків при організації їхньої навчальної діяльності.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 76 найменувань, 2 додатків. Основний зміст роботи, викладений на 76 сторінках комп'ютерного набору, містить 5 таблиць, 17 рисунків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи 91 сторінка.

РОЗДІЛ І. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Соціальна ситуація розвитку у підлітковому віці

Одним із ключових принципів сучасної психології є ідея про взаємодію живих істот із світом, спрямовану на відображення умов їхнього життя з метою створення оптимальних умов для існування.

Якщо виходити з цього положення, то кожного разу, коли йдеться про особливості того чи іншого психологічного явища, ми маємо обов'язково вказати на існування загального інтерактивного контексту, до якого включено дане явище.

Сказане загалом також справедливо і стосовно кожному конкретному випадку існування індивіда, в якому він виступає одночасно і як позитивно налаштований учасник загального соціумного континууму, як і його індивідуумний антагоніст, що має суто індивідуальні цілі.

Сказане є досить істотною підставою для твердження про те, що будь-який інтерактивний акт містить у собі потенційну причину для виникнення протистояння на будь-якому етапі комунікативних відносин, де все те, що служило єднанню комунікантів, перетворюється на свій антипод, що роз'єднує їх.

Вважаємо, що ця психологічна грань переходу одного стану в інший, прямо протилежний йому, є однією з основних ознак буттєвості будь-якого явища, в якому проявляється діалектична сутність предмета або явища.

Дотримуючись цього судження, ми можемо очікувати в будь-якій інтерактивній діаді «суб'єкт₁ - суб'єкт₂» потенційну присутність позитивного і негативного ставлення кожного з учасників один до одного, зміна знаку якого є тригером для зміни спрямованості та змісту комунікації загалом.

Сказане цілком можна застосувати до поняття «соціальна ситуація розвитку», що поєднує в собі показники внутрішнього розвитку та те, що відноситься до зовнішніх умов їх реалізації. Це означає, що рівень розвитку функцій свідомості (пізнавальної, цілепокладання, ставлення, розрізнення

суб'єкта та об'єкта) визначає особливості відображення зовнішніх умов та їх перетворення на факт минулого досвіду.

Введене Л.С. Виготським поняття "соціальна ситуація розвитку" акцентує на важливості для особистості, незалежно від віку, системи взаємодій, де вона не лише приймає цінності референтної групи, але й діє відповідно до них.

Згідно з М.В. Савчиним, соціальна ситуація розвитку в підлітковому віці включає такі ознаки, як нова система стосунків, нові соціальні функції, емансипація від дорослих, роль в групі ровесників, взаємоповага і довіра в стосунках, набуття соціального досвіду, засвоєння соціальних цінностей та розширення сфери соціальної активності [54]. Серед цих ознак особливо важливою, на нашу думку, є функціональність, що визначається як ефективна проява суб'єктності з прагненням розширення власної сфери активності та її подальшого зміцнення.

Аналізуючи соціалізацію як процес вступу в соціальні відносини, де індивід сприймає значущі атрибути своєї особистості відповідно до ідеального образу свого "Я", можемо виявити у нього прагнення до відповідної функціональності ознак свого самосприйняття як активного учасника. Такі прагнення спонукають його в пошуках сфер активності, де він може стати більш значущою особистістю. Таким чином, налаштованість на бажану сферу комунікативно-інтерактивної активності вже сама по собі є внутрішньою передумовою соціальної ситуації розвитку.

У загальній теорії соціалізації відзначають цілу низку досить певних її характеристик.

До них, зокрема, відносять: 1) технологічні й соціальні зміни в суспільстві; 2) урбанізація; 3) меркантильність і бідність; 4) засоби масової інформації; 5) соціальне й емоційне напруження; 6) негаразди в сім'ї; 7) життєві події та пов'язані з ними стреси; 8) вплив ровесників, школи, релігії [25, 38, 45, 69]. Для соціалізації індивіда не останнє значення мають: 1) індивідуальний досвід суспільної поведінки в сім'ї; 2) досвід перебування у

середовищі закладів освіти і виховання; 3) власна активність у середовищі сім'ї і однолітків [30, 45].

Процес соціалізації підлітка супроводжується різними психологічними явищами, серед яких прискореність і нерівномірність розвитку організму в період статевого дозрівання (виявляється в емоційній нестійкості та збудливості); зміни в характері взаємин підлітка з дорослими (спричинені загостренням почуття дорослості та підвищенням критичності у ставленні до дорослих, паралельно з цим збільшується увага до думок ровесників); зміни в характері стосунків підлітка з однолітками (характеризуються активним формуванням самопізнання в підлітковому віці та загостренням потреби у спілкуванні з ровесниками).

Соціалізація підлітка часто супроводжується кризовими станами, які виникають внаслідок загострення підліткових суперечностей. Дані стани можуть включати конфлікти з дорослими або ровесниками, а також прояви акцентуації особистості чи психопатії. Кризові моменти можуть бути складними для самого підлітка і його оточення, але вони також можуть бути частиною нормального процесу вирішення особистісних конфліктів та становлення.

Якщо говорити про підлітковий вік, то необхідно врахувати не стільки психологічні особливості цього віку – прагнення та реалізація самостійності, самоствердження, моделювання практики суспільних відносин, сприйнятливості до дорослих цінностей, наслідування, дорослий як значущий інший, потреба в самостійності, негативізм до вимог дорослих тощо [54], скільки їх прояв у сфері міжособистісних відносин, вважаючи вплив спілкування як провідної діяльності найбільш значущим для здійснення підлітком своєї функції як «дорослого на підрості», який у природному процесі дорослішання спирається здебільшого на спосіб спроб і помилок, ніж на запропоновані в спеціальному навчанні комунікативні правила.

Нестійкість межі між позитивним та негативним взаємодією підлітка, особливо з дорослими, може впливати на його установку на самоствердження та сенситивність до проявів неповажного або поблажливого ставлення до нього як до особистості. Дана нестійкість може створювати умови, що сприяють небажаному спрямуванню комунікативних відносин, а також формуванню негативних соціальних установок по відношенню до ширшого кола спілкування, як з дорослими, так і з ровесниками.

В розгляді соціалізації як процесу вступу до соціуму, ми стикаємося з питанням про те, як індивід сприймає своє безпосереднє соціальне оточення. Це відбувається через призму уже сформованої системи відносин, яка визначає, як він перетворюється у своєму суб'єктивному уявленні про себе. З одного боку, ця система включає самовідчуття як нормативну точку відліку у процесах самовизначення. З іншого боку, вона формується через переживання, що виникають внаслідок поведінкових реакцій тих, з ким індивід взаємодіє у ситуаціях цілеспрямованої або вимушеної взаємодії.

Виникаюча при цьому неузгодженість між вихідним екзистенційним самоставленням («Я в порядку, тому що я це я»), яке забезпечує позитивне ставлення до себе як основу самозбереження, і самовідчуттям в послідовності буттєвих ситуацій та функціонування в них провокує прагнення не просто вийти за межі негативів, що переживаються, а знайти актуальні точки дотику своєї потенційної особистості в сенсі упредметнення власного соціумного буття в плані свого ідеального «Я».

Інтенціональне прагнення переживання власної екзистенційності у формі бажаного образу буття, який включає ознаки потенційних функцій, що служать для визначення особистої значущості для себе та інших, можна розглядати як особисте передбачення індивідом значущих обставин. Це може бути сприйнято як психологічна конкретизація поняття соціальної ситуації розвитку.

У контексті нашого дослідження ми схильні розглядати поняття соціальної ситуації розвитку у порівнянні з поняттям соціалізації, вважаючи першу не лише окремим випадком соціалізації, але й виразним проявом діалектичних протиріч, що виникають при поведінковому (комунікативному) зіткненні вже сформованих патернів з тими, які ще мають бути сформованими як особистісно цінні.

Вбачаючи у зазначених поняттях співвідношення цілого (соціалізація) та частини (соціальна ситуація розвитку), ми схильні припускати можливість виявлення додаткових ознак, за допомогою яких можна ґрунтовніше охарактеризувати процес розвитку особистості загалом та підлітка, зокрема.

Процес соціалізації розглядається як вступ індивіда до системи соціальних відносин з метою формування характерних для суспільства якостей, що визначають його свідомість, поведінку та діяльність [1]. Особливий акцент робиться на активному внеску індивіда у об'єктивні суспільні відносини з метою досягнення більшої свободи у власному розвитку та самовираженні, вирішенні особистих та одночасно суспільних завдань [28]. Цей процес відбувається за допомогою імпринтингу, наслідування, усвідомлення норм та стереотипів соціальної поведінки в оточенні та сім'ї, враховуючи певну соціокультурну спрямованість і вплив емпатії та ідентифікації, що виникають у внутрішніх діалогах [26]. Ці внутрішні діалоги відбуваються в контексті особистісної належності, соціальної позиції, самосвідомості, світогляду та ціннісних орієнтацій [27, с. 22].

Соціалізація спрямована на такі явища, як: а) соціальне пізнання, оволодіння визначеними навичками практичної діяльності, інтерналізація визначених норм, позицій і ролей, вироблення ціннісних орієнтацій і установок, включення людини в активну творчу діяльність; б) система знань, норм і цінностей, соціальний досвід, соціальні якості і рис, соціальні ролі, зразки і психологічні механізми поведінки; в) включення в життя і культуру суспільства, формування соціальних зв'язків, засвоєння загальних способів

практичної діяльності, розвиток свідомості і самосвідомості, систем соціальної орієнтації [38].

Основу соціалізації утворює процес соціального успадкування як моралі групи, до якої належить індивід [45, с. 117].

З переліку основних характеристик соціалізації [див. 69, с. 14, 15], для відповіді на питання про співвідношення понять соціалізація та соціальна ситуація розвитку найбільш важливими є, як ми вважаємо, приналежність індивіда до певної субкультури з чіткою установкою на прийняття отримуваної інформації про неї з огляду на норми поведінки в руслі бажаної соціальної активності в фактичному просторі власного існування.

Враховуючи погляд Л.С.Виготського на розвиток у різних вікових періодах, особливо у підлітковому віці, можна зробити висновок, що спілкування в цьому віці має величезне значення. Відбувається взаємодія між вже сформованими психологічними характеристиками та потребою в якісному спілкуванні, яке вважається провідною діяльністю.

У підлітковому віці вже відзначаються сформовані якості, які визначають майбутні комунікативні здібності. Ці якості стають детермінантами комунікативних навичок, допомагаючи підлітку сприймати себе як особистість у відповідності до його ціннісних орієнтацій та особистісних смислів.

Незважаючи на це, підліток, як і будь-яка особистість, прагне самоствердження в своєму спілкуванні з однолітками. Він використовує накопичений досвід комунікації, прагнучи до успіху, що служить підтвердженням його особистої значущості, особливо в контексті підліткового соціуму.

В психологічних наукових джерелах, з посиланням на дослідження видатних вчених, таких як Д.Й.Фельдштейн, Л.І.Божович, Д.Б.Ельконіна, Т.В.Драгунова, висвітлюється важливість змін у соціальній позиції, самоставленні та орієнтації підлітків на реальну соціальну систему. Дослідники акцентують увагу на процесі пошуку та формування особистості

через ідентифікацію з різноманітними соціальними образами, які були описані Л.С.Виготським та відображають доміанти егоцентризму, напруженості та романтики.

На феноменологічному рівні визначається, що підлітковий вік характеризується наслідуванням зовнішніх ознак дорослості та орієнтацією хлопчиків на якості "справжнього чоловіка". Також відзначається важливістю соціальної зрілості та інтелектуальної розвиненості. Ці аспекти вказують на те, що в цьому віці молодь активно формує свою ідентичність, спираючись на взаємодію з оточуючим світом та вплив наукових досліджень у галузі психології.

1.2. Процесуальні аспекти соціальної ситуації розвитку

Розгляд соціальної ситуації розвитку у контексті соціалізації вимагає уваги до взаємодії різних аспектів, що веде до виростання підлітка в дорослий соціум. Застосовуючи принцип цілого та частини, ми можемо ідентифікувати фактори, які взаємодіють у цьому процесі.

Акцент на процесуальності щоденної послідовності ситуацій різного плану в соціальній ситуації розвитку вказує на необхідність розгляду окремих етапів та взаємодій, які впливають на соціалізацію. Важливо розуміти, що ці ситуації можуть мати як позитивні, так і негативні аспекти.

Наголос на відсутності "стерильності" та можливості виникнення негативних взаємодій і неприйняття відображає реалії викликів, з якими зіткнеться підліток під час соціалізації. Аналіз цих аспектів допомагає глибше розуміти соціальні взаємодії та їх вплив на формування особистості.

При врахуванні уявлень осіб підліткового віку про себе як практично дорослу людину з притаманним їй певних «дорослих» функцій, ми повинні взяти до уваги підліткову категоричність суджень, яка ґрунтується на достатній схематичності.

Слідуючи установці на акцентування процесуальності з огляду на поняття соціальної ситуації розвитку, ми повинні не просто розглянути це поняття з точки зору функцій, що виконуються індивідом у ній, але й зосередити увагу на їх особливості у складі провідної діяльності для підліткового віку – спілкування з ровесниками.

Для цього ми повинні насамперед звернутися до відомостей про психологічні особливості комунікантів, з достатньою визначеністю описаних у джерелах, присвячених підлітковому віку. В одному з них [Савчин] з достатньою визначеністю вказується на те, що підліткам притаманні такі ознаки, як:

- психічний і особистісний розвиток під впливом швидкого росту і розвитку організму, що, як правило, супроводжується внутрішніми і зовнішніми конфліктами (З.Фройд), залежністю від соціального оточення (М.Мід), впливом конкретних соціальних обставин (Р.Бенедикт), системою соціальних відносин;
- установка на міжособистісне спілкування, в якому виявляються різноспрямовані тенденції – у спілкуванні з дорослими це підпорядкованість і одночасно прагнення самостійності, а з ровесниками – рівноправність та реалізація самостійності. Зауважимо, що в першому випадку це лише прагнення, хоча й досить помітне, а в другому – це реалізація того, що було апробовано у спілкуванні з дорослими;
- спрямованість на суспільно корисну діяльність як засіб самоствердження, в яких відображаються особистісні смисли підлітка, уявлення про власні перспективи, які вказують на особливості інтернального моделювання ними соціальних взаємин;
- перевага самостійної розумової роботи на уроці відповідно особистісних та соціально визначених мотивів;

- почуття дорослості, прагнення бути дорослим, сприйнятливість до дорослих цінностей, наслідування дорослому як значущому іншому потреба в самостійності при одночасному негативізмі стосовно вимог дорослого;
- самоствердна поведінкова детермінанта з орієнтацією на отримання авторитетності в очах ровесників в першу чергу за рахунок позитивних форм самоствердження (спорт, суспільно корисні справи).

Якщо розглядати процесуальність соціальної ситуації розвитку, важливо звернути увагу на концепцію ситуації, де проблема виступає як основна одиниця аналізу. У цьому контексті соціальна ситуація розвитку стає проблемною, вказуючи на психологічний дискомфорт. Індивід, намагаючись вирішити проблему, виявляє пошукову активність, часто застосовуючи метод спроб і помилок. Інтуїтивно обрана стратегія отримання результату закріплюється у вигляді ефективного паттерна, який, реалізуючись, знімає негативну психічну напругу.

Цей процес сприяє вибору відповідної лінії поведінки та формує патермальну основу для розвитку особистості в цілому. У результаті, вибір і успішне вирішення проблемних ситуацій сприяють становленню та розвитку особистості, а також сприяють формуванню певних моделей поведінки.

О.В.Скрипченко визначає процесуальність соціальної ситуації в підлітковому віці як динамічний процес, що визначається новими ціннісними орієнтаціями. Основний акцент робиться на важливості цінностей, які мають визначальне значення для підліткового соціуму, зокрема, ідеї саморозвитку і самореалізації. При цьому відзначається критичне ставлення до шкільного оцінювання, що вказує на особливий підхід підлітків до здобутих знань.

Також важливо враховувати, що ставлення до праці у підлітковому віці розглядається з точки зору можливостей заробітку грошей. Це може включати участь у передвиборчих кампаніях, розповсюдження рекламних листівок та інші види діяльності. Такі дії сприяють формуванню у підлітків

усвідомлення їхньої діяльнійшої значущості та розвивають в них відчуття власної важливості в соціумі [12].

У спеціальних дослідженнях відзначається значимість позитивного спілкування для встановлення конструктивних контактів для поліпшення комунікативного середовища як основи соціальної ситуації розвитку, що потребує відповідного психологічного та соціально-педагогічного супроводу, орієнтованого на підліткові спільноти [56].

Особливо підкреслюється значення комунікативної активності підлітків для вирішення протиріч між великою чутливістю до засвоєння нормативних способів поведінки і прагненням до самостійності, потребою у доброзичливому ставленні і тактовності з боку дорослих і установкою на незалежну поведінку, схильністю до самоаналізу і імпульсивністю комунікативних реакцій, що вимагає відповідної уваги з боку осіб, діяльність яких визначає нормативну відповідність спілкування в підліткових спільнотах [4].

Виділяючи важливість нової соціальної позиції, яку переживають підлітки через фізіологічні зміни та формування самовідчуття дорослішання, міркування щодо соціальної ситуації розвитку у підлітковому віці акцентуються на процесах самосвідомості і самовизначення. Це розглядається як передвісник дорослості або, принаймні, дорослішання, вказуючи на потенційну соціальну зрілість, яка формується через накопичення досвіду міжособистісної взаємодії.

Цей процес спрямований на поступове визволення від батьківської опіки шляхом вступу в одноліткові спільноти. Зацікавленість у міжособистісних відносинах та участь в них слугують індикатором не лише потенційної дорослості, але й готовності до вступу в самостійний соціальний простір [60].

Однією з особливостей сучасних комунікативних процесів, у тому числі серед підлітків, є дигіталізація міжособистісних контактів, орієнтована здебільшого на інформаційний аспект, ніж на інтерактивний та перцептивний

аспекти. Якщо виходити з того, що практикування такого спілкування, будучи перенесене у сферу реального міжособистісного спілкування, вже саме собою утворює психологічний базис, який не просто знижує значущість соціальної перцепції для здійснення міжособистісних контактів, а створює передумови для їх знеособлення, що особливо важливо, якщо врахувати низький рівень розвитку комунікативних умінь і навичок в підлітковому віці [14], так необхідних для особистісного розвитку.

При аналізі особливостей підліткового віку часто зазначається проява так званої протестної поведінки. Це явище виникає внаслідок стремлення до самостійності, і всі обставини, що перешкоджають вираженню цієї самостійності, викликають реакцію у вигляді протестної поведінки. Внаслідок цього виникають відповідні конфлікти [53].

Виходячи з уявлення про орієнтованість підлітків на засвоєння «дорослих» форм поведінки, ми отримуємо можливість виявляти ці форми у всіх комунікативних проявах, де вбачаються вкрай виражені прояви суб'єктивності у відповідь на директивний вплив з боку інших учасників комунікації як спонтанний вплив соціуму, цілеспрямованої освіти, виховання, завдяки яким формуються відповідні моделі комунікативної особистісної поведінки.

Зазначені моделі не тільки відтворюють, але і визначають зміст і динаміку життєдіяльності, поступово формуючи стійкі прояви схем взаємин у відповідних спільнотах, які визначають особливості та якість соціальних норм у міжособистісній взаємодії.

Процесуальні особливості соціальної ситуації розвитку у підлітковому віці залежать від власних уявлень підлітка щодо сутності поведінки та взаємодії в сімейних ситуаціях. Такі уявлення визначаються акцентами, які ставляться на них з боку батьків. Крім того, вони обумовлені власною позицією підлітка відносно загальних і конкретних взаємин у суспільстві, що відображає його розуміння власного міжособистісного та соціального статусу.

Важливе значення для визначення сутності соціальної ситуації розвитку має орієнтація на референтність різних учасників. Це не лише передається від одного випадку до іншого, а й впливає на внутрішнє самовизначення підлітка як особистості. Приналежність до певних груп в значній мірі визначає загальну схему комунікативної активності підлітка, що відбивається в психологічних особливостях його майбутнього розвитку.

Орієнтацію підлітка на перспективність свого розвитку, яка відображається у власному самовідчутті, розглядаємо як передчуття свого особистісного розвитку, що практично проявляється у інтуїтивному пошуку сфер застосування своїх потенційних властивостей. Вважаємо, що таке самовідчуття виконує функцію орієнтації в безпосередньому оточенні та вибору саме тих сфер активності, які в подальшому будуть використані як способи реалізації потенційної поведінки.

Оскільки у спеціальному дослідженні було встановлено, що для досліджуваних підлітків найбільш значущі такі термінальні цінності, як здоров'я, наявність хороших і вірних друзів, активне, діяльне життя, щасливе сімейне життя, а інструментальними цінностями є акуратність, незалежність, освіченість [24], оскільки для даних підлітків соціальна ситуація має бути такою, що забезпечує реалізацію саме такої орієнтації на інструментальні цінності.

Ми вбачаємо достатньо ознак подібності між поняттями функціональності та інструментальності при аналізі соціальної ситуації розвитку в плані їх впливу на виникнення та розвиток особистісних смислів. У зв'язку з цим ми маємо повне право судити про зміст соціальної ситуації розвитку як явища, що не просто визначає сутність особистісного розвитку підлітка, а й конкретизує його за допомогою орієнтації на явище інструментальної функціональності, яка є те, що забезпечує йому стан соціального успіху та благополуччя.

Відштовхуючись від ідеї принципової рівнозначності між функціональністю і інструментальністю, що виявляється у відповідних

інструментальних уподобаннях, ми можемо піти ще далі в плані з'ясування процесуальних особливостей спілкування в середовищі однолітків, вважаючи їх особливо чутливими до всього того, що становить предмет їхнього діяльного інтересу, як передбачення їхньої майбутньої особистості.

Висловлене судження дає нам підставу вважати, що переживання невиразного почуття деякого персонального майбутнього, в якому здійсняться бажані події у вигляді виконаних результативних дій, вже само по собі є суб'єктивним образом індивідуальної соціальної ситуації розвитку, в якому представлена сукупність поодиноких випадків аналогічних ситуацій.

У мовленнєвому плані індивідуальна процесуальність відбиває культуральні особливості комунікативного соціуму загалом і підліткової та молодіжної субкультури, зокрема. Останньому притаманні слова з певним зневажливо-іронічним забарвленням ставлення до оточення з установкою на емоційну оцінювальність з метою підкреслення своєї індивідуальності [5]. Особливо підкреслюється значення підвищення комунікативної компетенції підлітків з метою успішності їхньої подальшої соціалізації [20].

Зазначений у багатьох наукових публікаціях факт оціночності лексики молодіжного та підліткового жаргону дає підстави вбачати в його носіях відчуття деякої досить некомфортної маргінальності «дитини на підросі», якій так хочеться бути дорослою з тим, щоб її сприймали серйозно і оцінювали також відповідно гідно.

Можна вважати, що прагнення підліткового індивіда до процесуальності соціальної ситуації розвитку через його інтуїтивний потяг до того, що відповідає його природі, в багатьох планах знаходить відображення в у появі тих чи інших ідеалів і наслідування ним, не забуваючи при цьому трансформувати їх у відповідні індивідуальні програми самовдосконалення, приділяючи належну увагу також і моральним аспектам.

1.3. Оціночне ставлення до соціального оточення як основа соціальної ситуації розвитку

Основною тезою, що викладається в даному підрозділі, є судження про значущість об'єкта для суб'єкта, який звертає на нього увагу не просто через його безпосередню об'єктивну привабливість і цікавість, а тому що в ньому міститься вказівка на його корисність як потенційного інструменту особистості, уявлення про яку назріває в надрах інтуїтивного уявлення про своє «Я». Така інтуїтивність сходить до переживання індивідом континууму, як правило, побутових ситуацій з участю батьків та інших дорослих, які беруть участь якщо не у вихованні, то у здійсненні спільного перебування. Вже само самовідчуття як таке створює певну психологічну основу, на тлі якого створюється передумова для пошуку обставин, в яких можна пережити стан якщо не успіху, то принаймні позитивного ставлення до себе з боку оточення.

Орієнтуючись на ідею про функціональну структуру свідомості, що включає пізнавальну, розрізнявальну (між Я і Не-Я), цілепокладання та ставлення, ми розглядаємо можливість взаємодії між цими функціями. Функцію ставлення у цьому контексті розглядається як складне функціональне утворення, де пізнавальна інформація не тільки впливає на формування уявлення про соціальні ситуації та установлення цілей, але також отримує відповідне ставленнєве забарвлення, вказуючи на особистісну значущість цих ситуацій. Ця взаємодія підкреслює тісний зв'язок та взаємовплив між пізнавальним та ставленнєвим аспектами свідомості, що визначає їх взаємозалежність у сприйнятті соціуму.

Беручи до уваги період раннього та дошкільного дитинства, та дитинства у молодшому шкільному віці, які своєю життєвою наповненістю вже створили відповідний психологічний базис для суб'єктності підліткового індивіда, ми отримуємо можливість судити про функціонально-особистісні переваги як провісник майбутньої соціальної ситуації розвитку, яка повинна бути використана для організації цілеспрямованої роботи із підлітками.

У спеціальних дослідженнях стверджується зорієнтованість сучасних підлітків на розвиток інтерактивної компетентності з огляду на традиції і дотриманням правил та норм поведінки [22]. Наголошується на значенні моделі конструктивного сімейного спілкування для організації цілеспрямованого базового життєвого тренінгу особистості як засобу навчання дитини здатності брати відповідальність на себе, враховуючи при цьому особливості своєї самооцінки [63] та гендерних особливостей своїх цінностей [65].

У спеціальній літературі відзначається досить широкий спектр явищ, у яких сповна чітко проявляється ставлення підлітків до соціумних явищ. До них відносяться певне посилення девальвації моральних цінностей і цінностей, пов'язаних з трудовою діяльністю [33], підвищення рівня особистісної тривожності [68], переважна орієнтація на мотив матеріального достатку [65], взаєморозумінням із батьками [6].

Також наголошується на значущості для соціалізації підлітків таких явищ, як соціально-психологічні особливості сім'ї, тенденція до одностітності, висока трудова зайнятість батьків, організація урочного і позаурочного часу, особливості педагогічної взаємодії в школі і спілкування поза школою, якість дозвілля та неформальних груп, в яких підліток бере участь.

Соціалізаційні процеси у підліткового індивіда супроводжуються впливами освіти на різних рівнях, спрямованими на сприяння його особистісній та діяльнісній адаптації до соціальних умов. Ці впливи передбачають установку на формування комунікативно-інтерактивної компетентності, яка протистоїть підлітковим формам поведінки. Вони також включають допомогу від дорослих у розвитку умінь самоаналізу та рефлексії, спрямованих на підтримку особистісного зростання.

Сказаного достатньо для судження про існування двох основних тенденцій у розвитку підлітка, одна з яких відображає загальну ідею розвитку як виявлення та вирішення діалектичних протиріч, що виникають при зіткненні об'єктивної необхідності та суб'єктивної можливості, а інша – у

проекції суб'єктивної можливості на бажане особистісне майбутнє з огляду на можливість виконання певного репертуару ролей, які особа виконує за обставин, які вона сама ж і створює.

Якщо взяти за основу наших міркувань про соціальну ситуацію розвитку поняття ролі, яка орієнтує нас на пошук не так на ситуацію, як сукупність даних обставин, де діяч лише мається на увазі як такий, що безпосередньо підпорядковується ситуації, а на роль як форму соціальної поведінки, в якій з достатньою визначеністю зазначено основну регламентну поведінкову лінію, що значно спрощує її вибір та засвоєння.

Зазначимо не стільки особистісний, скільки суб'єктний характер кращої рольової, ніж ситуативної орієнтації, оскільки в ній відображається самовідчуття індивіда як самостійної соціумної одиниці, яка не просто претендує на відповідний соціумний статус, а заявляє про свою готовність навчитися підтверджувати його на ділі. Вважаємо прояв такої готовності показником дорослішання індивіда взагалі та підліткового, зокрема.

Окрім вказаного, орієнтація на потенційну сферу використання психічної активності підтримується також участю індивіда в типовій для його віку життєдіяльності. Кожен учасник цієї діяльності виступає як зразок для інших, демонструючи якісне виконання, і в певному сенсі, як суперник, з яким він змагається за якість виконання. Одержаний рівень вмінь і володінь сам по собі стає не просто прагненням пережити ще раз успіх у цій діяльності, але і бажанням на деякий час зайняти передбачувану та очікувану роль.

Вважаємо, що така двоїстість психологічної основи функціональності індивіда у процесі соціалізації наповнює особистісним змістом реальні чи потенційні комунікативно-інтерактивні ситуації, визначаючи тим самим його сенситивність по відношенню до найважливіших ознак у них. Ступінь відповідності подій особистісним настановам та перевагам індивіда впливає на їх оцінювання, що породжує відповідні емоційні стани, що сигналізують про рівень емоційного благополуччя. Ґрунтуючись на цьому судженні,

приходимо до висновку про значущість переживання індивідом почуття успіху в соціумних контактах, пов'язаних із здійсненням його потенційних соціумних функцій.

1.4. Конфлікт як продовження відносин комунікативно-інтерактивного суперництва

Здійснення життєдіяльності визначається особливостями соціумних обставин, в яких бере участь індивід, залучаючи значущих інших, що мають безпосереднє або опосередковане відношення до сфери комунікацій та інтеракцій цього індивіда. При розгляді процесу соціалізації осіб підліткового віку через призму соціальної ситуації розвитку, що є осередком явищ засвоєння та відтворення соціально схвалюваних патернів поведінки, виникає проблема розуміння подій навколо, і це може призводити до помилкових трактувань та дій, спричиняючи виникнення конфліктних ситуацій. Це особливо актуально, коли особи, схильні до проявів конфліктної поведінки, беруть участь у процесах соціалізації.

У спеціальних посібниках з психології підліткового віку підкреслюється збільшена конфліктність підлітків, яку пов'язують із підвищеною реактивністю на зовнішні впливи. Це розглядається як автоматична реакція на стимул внаслідок порушення балансу між процесами збудження та гальмування. Невеликий досвід у вигляді моделей соціально-психологічної, міжособистісної взаємодії також може поглиблювати цю конфліктність через усвідомлення відповідних ситуацій.

Обговорюючи процеси розвитку та переходу до дорослішання, важливо висвітлити взаємозв'язок різних сфер спілкування підлітка як індивіда, який вступає в контакт з представниками свого оточення, залежно від поставлених перед ним завдань. Виконуючи ці завдання, він використовує вже наявні вміння та навички, вносячи в них своєрідність, яка в подальшому застосовується в нових ситуаціях. Це свідчить про послідовність

комунікативно-інтерактивних вмінь і навичок, які визначають зміст соціальної присутності індивіда як активного учасника соціуму.

У цьому контексті ми особливу увагу повинні приділити впливу сімейного оточення з усіма його функціонально-рольовими обставинами, які своїм змістом створюють основу для вироблення патернів поведінки, аналогічних змісту комунікативно-інтерактивної ситуації, даної у сімейному спілкуванні. Іншими словами, сфера сімейного спілкування своїми особливостями впливає на комунікативну стилістику дитини і в подальшому підлітка у плані перенесення досвіду спілкування на нові умови зокрема і на спілкування з ровесниками як провідну діяльність цього віку.

Щодо сімейного спілкування, рекомендується вважати найбільш ефективним поєднанням батьківського ненав'язливого контролю та наданням дитині права приймати самостійні рішення. При цьому важливо збалансувати рівень контролю та самостійності, уникати авторитарності, сприяючи конструктивній наполегливості з боку дитини та подростка [6].

Спеціалісти з вікової та педагогічної психології вказують на найчастіші причини, які викликають ситуації непорозуміння між підлітком та дорослими, які пов'язані з особливостями досвіду перших та других, що посилюється відсутністю чіткої межі переходу до більш дорослого етапу, пов'язаного з більш явним проявом незалежності та самостійності, що протиставляється проявам батьківської влади [12, с.198].

У цьому контексті вважаємо за необхідне відзначити положення, яке розвивається в теорії соціального навчання, про значення спостережуваної поведінки для формування власних поведінкових патернів, відповідних ідентичній ситуації. Сказане особливо важливо, якщо врахувати значимість модальності сімейного спілкування для формування поведінкових патернів, відповідних модальності проблемної ситуації.

Відносно недавні емпіричні дані свідчать про різницю взаємин батьків і підлітків при збалансованій і не збалансованій комунікативній системі, що полягає у схильності або до гіпопротекції у вихованні при некритичному

задоволення вимог дитини, або до конструктивного управління і корекції з наданням власного прикладу розв'язання конфліктної ситуації [55].

Емпіричні дані свідчать про певний вплив акцентуацій характеру підлітків на поведінку у конфлікті, яке у кожному конкретному випадку може мати або ситуативні, або особистісні ознаки [29].

Навіть при загальній тенденції підліткового віку до протестної поведінки, що випливає з переосмислення взаємовідносин з оточенням та акценту на суб'єктність своєї присутності в життєдіяльності, важливо враховувати потребу у встановленні певної схеми поведінки. Цю схему підліток може отримати від більш компетентної та досвідченої особи. Розвиток суб'єктності у підлітковому віці пов'язаний з наростанням внутрішніх суперечностей та напруженістю у взаємодії, що може призвести до деструктивних тенденцій у поведінці. Одночасно важливо враховувати нестійкість самооцінки, що визначається як завищеною, так і заниженою самооцінкою, впливаючи на стиль поведінки, такий як змагання та конкуренція при завищеній самооцінці чи уникнення у випадку заниженою самооцінкою [76].

Подолання передумов до конфліктної поведінки передбачає формування відповідних моральних критеріїв за участю як батьків, так і педагогів школи, орієнтованої забезпечення розумної дисципліни та підпорядкування встановленим вимогам [46].

У цьому контексті не зайвим буде ще раз нагадати про значення оціночних ставлень комунікаторів по відношенню один до одного, особливості яких за певних обставин можуть виступати як каталізатор при вирішенні спірних питань.

Розглядаючи ставлення як оцінну категорію, важливо враховувати, що цей процес базується на використанні конкретного зразка для порівняння з тим, що оцінюється. Такий зразок може визначатися контекстом чи особою, яка виконує оцінку. У відсутності чіткого стандарту індивід може знаходитися у складному положенні, оцінюючи ситуації на основі

особистого інтуїтивного відчуття подобається/не подобається, не розглядаючи більш детальних нюансів.

Під час аналізу комунікативно-інтерактивних взаємодій, таких як спілкування між батьком та підлітком чи між підлітками, ми завжди виходимо з загальної психологічної основи, якою керується кожен учасник. Ця основа ґрунтується на єдності відносин і вираженні, що виникає з індивідуального комунікативного досвіду, включаючи негативні аспекти. Кожна ситуація з позитивним чи негативним відтінком служить підтвердженням для індивіда правильності обраної лінії поведінки і сприяє формуванню конкретних особистісних якостей та типу особистості в подальшому.

Зазначені роздуми утворюють вербальну схему, яка пояснює загальний теоретичний концепт переносу навичок внутрішньо сімейного спілкування на сферу спілкування з однолітками. Хоча в останній є свої особливості, відображаючи характеристики підліткової субкультури у відповідь на "вростання" у дорослу спільноту, на індивідуальному рівні вона визначається психологічним продовженням власної концепції Я. Індивід застосовує свої звичні концепції Я, використовуючи вже випробувані поведінкові патерни з опорою на мовленнєве їх аранжування.

У цьому контексті спостерігається відпрацювання звичайного, стереотипного паттерну, де підліткові достатньо підставити необхідні ситуаційні поведінкові властивості, як відсилання до логічно зазначених смислів. Але, якщо комунікативна ситуація відрізняється від базового паттерну за рядом параметрів, це вносить певну неузгодженість у загальну поведінкову схему, що змушує індивіда шукати вербальні рішення за поточних умов та взаємодіяти з нею, враховуючи свою базову особистісну поведінкову схематичність.

Слідуючи цим міркуванням, ми приходимо до висновку про необхідність спеціальної роботи над формуванням якості вираження оціночних ставлень, спрямованих насамперед на підкреслення позитивних

сторін у комунікаторі, що особливо важливо для забезпечення загальної комунікативної атмосфери, що знижує можливість ворожого ставлення учасників до ситуації один до одного і стимулює прояв таких рис, як поміркованість, завбачливість, толерантність, безконфліктність, високий самоконтроль [16].

Вказана обставина особливо важлива, якщо зважити на присутність у поведінкових проявах підлітків ворожого ставлення до іншого, яка у хлопців найбільш виражена як така і також стосовно вчителів, а у дівчат лише до дітей [23].

Підлітки виявляють особливу сенситивність до поведінкових виявів навколишніх осіб, яка суттєво впливає на їх оцінне ставлення до оточення. Ця вікова особливість виявляється у високій чутливості до різних аспектів поведінки та вираження особистісних рис комунікаторів.

Загальний вигляд комунікативних відносин серед осіб підліткового віку стає більш повним, якщо врахувати додаткові обставини, пов'язані з їхньою життєдіяльністю та обмеженнями, що визначаються часом та місцем перебування в місцях загального користування у населеному пункті. Батьківський контроль над їхнім дозвіллям та недовіра до їхнього рівня самосвідомості, виниклого в результаті самопізнання та рефлексії, також впливають на загальний контекст комунікацій.

Ситуації, де підлітки намагаються виразити себе, можуть призводити до конфліктів, коли це стикається з оцінками дорослих, які можуть сумніватися у розумності цих прагнень. Також важливим є те, як підлітки сприймають доручені завдання, особливо якщо вони перевищують їхні можливості, що може призвести до негативних оцінок та невдоволення [12, 54].

Процес психологічного та особистісного розвитку здійснюється на перетині таких сфер комунікативно-інтерактивних відносин, як контакти всередині сім'ї (навчання, побут, гуртки, професійне самовизначення, товаришування, моральні питання) та у спільнотах однолітків (психологічні

та соціально зорієнтовані ролі, значущі змісти, соціокультурні цінності, самореалізація), які не виключають також і моменти негативних проявів у взаєминах [12, 54].

Зважаючи на зазначені психологічні аспекти в загальному усередненому портреті підлітка, ми можемо припускати, що дана особливість не забариться позначитися на здійсненні комунікативно-інтерактивних відносин, що у свою чергу спричинить подальше ускладнення і без того не простих відносин.

Грунтуючись на викладеному, ми можемо зробити висновок про те, що оцінні ставлення підліткового індивіда, будучи проявом однієї з функцій його свідомості – функції ставлення, як засобу виявлення значимих для нього соціумних явищ з певним рівнем відповідності, виступають не тільки як показник відповідності фактично суцього його суб'єктивному уявленню про нього, але і як причина порушення психологічної рівноваги, при відновленні якої індивід має проявити свою комунікативну компетентність, розвиваючи у себе відповідні риси як функціональне продовження своєї суб'єктності.

Висновки до першого розділу

1. Соціальна ситуація розвитку для дітей підліткового віку має ознаки соціалізаційних процесів, в яких проявляється діалектична сутність співвідношення частини та цілого з огляду на нову систему стосунків з дорослими та спільноті ровесників з прицілом на набуття соціального досвіду і розширення сфери активності.
2. У соціальній ситуації розвитку індивід інтуїтивно відчуває існування значущих для власного особистісного розвитку обставин, спрямовуючи свою увагу на пошук відповідної соціальної групи як уособлення шуканих обставин.
3. Процесуальні ознаки соціальної ситуації розвитку криються в ставленнєвих аспектах власної життєдіяльності підлітка, в яких

віддзеркалюється особистісна значущість поточних подій як основи його соціумного досвіду і залежать від власних уявлень підлітка про сутність особистісного перебування в них.

4. Оцінювальні процеси у підлітковому соціумному середовищі слугують вказівкою про міру корисності подій для досягнення індивідом буттєвого статусу в них завдяки проєкції суб'єктивної можливості на бажане особистісне майбутнє з огляду на можливість виконання певного репертуару ролей, які особа виконує за обставин, які вона сама ж і створює.
5. Дитячо-батьківські стосунки в сім'ї повністю підпадають під дію закономірностей спілкування, відтворюваних у теорії спілкування В.М.Мясищева з акцентом на єдності стосунків та виразів, що вказує на важливість стилістики оцінковості, на основі якої будують відповідні реакції, що є основою уникнення потенційних конфліктів.

РОЗДІЛ II. МОДЕЛЮВАННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ПІДЛІТКІВ З БАТЬКАМИ ЗА ДОПОМОГОЮ ПІДБОРУ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ МЕТОДИК

2.1. Вихідні засади створення теоретичної моделі дослідження взаємовідносин підлітків з батьками

Методологічним фундаментом нашого дослідження є теорія ставлення та висловлювання В.М. М'ясищева, яка підкреслює важливість їхньої єдності для досягнення взаємоузгоджених комунікативних контактів і підтримки їхньої результативності.

Розвиток особистості і формування індивіда базується на комунікативно-інтерактивному фундаменті його життєдіяльності. Під час цього процесу він не лише набуває поведінкового досвіду, який подальше слугує прогностичним аналогом для його ставленнєвих дій по відношенню до різних осіб у безпосередньому та опосередкованому оточенні.

Ми вважаємо, що участь індивіда в різних соціумних ситуаціях, через безпосереднє переживання своєї участі в них, є основною психологічною визначальною складовою його особистісного розвитку. Моменти соціального навчання, в яких він бере участь, впливають на формування відповідних механізмів, необхідних для досягнення очікуваних результатів. Зазначене свідчить про те, що сама участь індивіда в соціумі вже конструює ланцюжок подій різного впливу. Цей ланцюжок розглядається як причинно-наслідкова схема, яка зберігається в пам'яті та стає суб'єктивним образом, придатним для використання у майбутньому.

Відштовхуючись від уявлення про індивідуальний досвід, представлений у суб'єктивних схемах, ми можемо відтворити його придбання за допомогою виділення з його тканини системних ознак, що сходять до результативності типових комунікативно-інтерактивних відносин, за допомогою відповідних психодіагностичних методик.

Такі роздуми ведуть нас до ідеї можливості моделювання процесу взаємодії, виходячи з фіксації результативного ефекту в ретроспективі. Для створення такої моделі необхідно вибрати емпіричні показники, які відображають розрізнення між суб'єктом та об'єктом через діаду "Я і Не-Я". Це включає імпліцитну установку на суперництво, яка, розгортаючись в

певних обставинах, може призвести до конфліктної поведінки, де основною метою є самоствердження за рахунок переваги над іншим комунікантом.

Наша схема вказує на потенційну причину антагоністичних відносин, що виявляється в апріорній установці кожної особи на потребу у "зміцненні свого буття", як сказав Б. Спіноза. Ця установка є потенційною, поки дотримується комунікативний паритет у діаді. Однак при порушенні цього паритету виникає реакція, яка може вести до конфлікту, з якого кожен учасник намагається вийти, відновивши свій психологічний статус-кво.

Віriamo, що цей процес "вибору" пов'язаний з формуванням відповідних психологічних характеристик, де присутня імпліцитна вказівка на протиріччя, що є основою цієї функціональної системи, відповідно до П.К. Анохіна.

Відповідно до таких міркувань, кожен психодіагностичний показник, будучи результатом функціональної системи, може бути перетворений на її вершину, в основі якої буде пара протилежностей як джерело її розвитку і саморуху.

Для вивчення впливу оціночних ставлень в системі "суб'єкт - суб'єкт" загалом, а не лише в контексті "підліток - батьки", необхідно вибрати відповідні психодіагностичні методики, які відповідають поставленій меті. Цей вибір слугуватиме вихідною основою для розробки теоретичної моделі емпіричного дослідження.

Для визначення "вершинних" ознак у системі "суб'єкт - суб'єкт", які розглядаються як результат комунікативних опосередків у складі функціональної системи, було важливо обратися до психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення міжбатьківських відносин.

В основному такі методики виходять з уявлення про реалізацію комунікативно-інтерактивних поведінкових установок батьків як основного джерела відомостей про зміст оціночних відносин у системі «батьки – діти». Якщо ж вважати, що оціночні судження дітей можуть не збігатися з оцінками батьків уже хоча б через різницю в досвіді та суб'єктній позиції в системі

«старший – молодший», то така розстановка теоретичних акцентів на перший план висуває ідею суб'єктності оцінювача як творця суб'єктивної картини оціночних відносин комунікантів, які мають власні комунікативно-особистісні цілі.

У спеціальній літературі, як правило, називаються такі методики, як а) «Шкала сімейного оточення» (Family Environmental Scale (FES), 1974 р.; С.Купріянов, 1985); б) «Шкала сімейної адаптації й згуртованості (FACES-3), (Д.Олсон, Дж.Портпер, І.Лаві, 1985); в) «Батьківсько-дитячі стосунки» (PARI) (Е.Шефер, Р.Белл, 1959; адаптований Г.Нещерет); г) «Тест-опитувальник аналізу сімейного виховання й профілактики порушень виховання (АСВ) (Е.Ейдемільер, В.Юстицькіс); д) «Тест-опитувальник батьківського ставлення» (ОРО) (А.Варга, В.Столін); е) «Гіссенський особистісний опитувальник (ГТ) (D.Beckman, E.Brachler, H.Richter, 1983; адаптований у Психоневрологічному інституті ім. В.Бехтерева, 1993); є) «Опитувальник дослідження емоційної сфери дитячо-батьківської взаємодії» (Е.Захарова); и) «Опитувальник Т. Ахенбаха для батьків дітей 4-18 років [цит. за: 61].

Так, наприклад, методика «Аналіз сімейних взаємин» (Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс) спрямована на визначення таких ознак у стилі виховання, як: а) рівень протекції (гіперпротекція, потурання, ігнорування, надмірність вимог, недостатність, надмірність заборон, недостатність заборон, надмірність санкцій, недостатність санкцій); б) задоволення потреб дитини; в) кількість вимог до дитини; г) нестійкість стилю виховання (різка зміна прийомів виховних впливів), на основі яких вказують на 6 типів негармонійного виховання.

Зазвичай для отримання відомостей про такі відносини використовують «Опитувальник батьківського ставлення», «Аналіз Сімейних Взаємин» (АСВ), опитувальник «Вимірювання батьківських установок і реакцій». Отримані за їх допомогою результати висвічують особливості взаємовідносин з позицій батьків, які привносять у результат своє власне,

«доросле» бачення, що відрізняється від світосприйняття дитини, яка особливо виразно проявляється під час використання проєктивної методики Рене Жиля.

Стверджуючи значущість застосування психодіагностичних методик у плані орієнтації на емпіричні показники як основи створення теоретичного уявлення про комунікативні процеси, що відбуваються в системі «Батьки – діти», ми, проте, маємо зважати також і на те, як розробники цих методик самі моделюють ці стосунки. За такого підходу використання методики є, власне кажучи, вторинною основою для нашої моделі, що, природно, потребує додаткових теоретичних побудов, згідно з якими буде показано нове теоретичне підґрунтя, що спирається на нові методологічні принципи.

В основу розроблення такої моделі ми поклали принцип вершинності, згідно з яким реєстрований показник є підсумковою (вершинною) характеристикою психічних явищ, які активізує індивід для його одержання, що ми трактуємо як основу функціональної системи, орієнтованої на одержання підсумкового результату (вершини).

2.2. Принцип «вершинності» як основа створення концептуальної моделі для дослідження дитячо-батьківських стосунків

Вважаючи психодіагностичний показник, який визначається за допомогою відповідної методики, вершинною характеристикою деякої сукупності психічних функцій, що беруть участь у його отриманні, ми отримуємо можливість описати його отримання в термінах функціональної системи, що, як правило, утворюється завдяки протиставленню явищ, які розглядаються як діалектична протилежність одне одному.

Методика ADOR («Підлітки про батьків») заснована на опитувальнику Шафера (Shafer), розробленому в 1965 році, дозволяє схарактеризувати стосунки дитини з батьками за такими ознаками, як доброзичливість, ворожість, автономія, директивність і непослідовність батька. Якщо

розглядати цю методику з позицією запропонованих параметрів, то досить важко сформувати дослідницьке уявлення про те, як системно здійснюються оціночні відносини батьків і підлітків для досягнення результату, супроводжувані різними модальностями директивної поведінки.

Вибір методики "Взаємодія дорослого та дитини" (ДБСП), спрямованої на вивчення батьківсько-дитячих стосунків підлітків, вказує на прагнення врахувати широкий спектр параметрів для аналізу комунікативної взаємодії. Ось "вершинні" ознаки цієї методики: прийняття; емпатія; емоційна дистанція; співпраця; ухвалення рішення; конфліктність; заохочення автономності; вимогливість; моніторинг; контроль; авторитарність; непослідовність; невпевненість; задоволення потреб; неадекватність образу дитини; взаємини з чоловіком; загальна задоволеність стосунками; шкала ціннісних орієнтацій.

Дані параметри надають можливість глибоко проаналізувати різні аспекти батьківсько-дитячих відносин, включаючи емоційний клімат, ступінь взаєморозуміння, конфліктність та інші ключові показники.

Вважаючи, що в основі «вершини» знаходиться її системна основа як прояв протилежних поведінкових тенденцій, ми можемо ці тенденції зобразити в наступному вигляді: а) міра демонстрації батьком любові і уваги; б) міра розуміння батьком почуттів і станів дитини; в) якість емоційного зв'язку між батьком і підлітком; г) міра сумісності і рівноправності виконання завдань; д) міра результативності ухвалення рішень в діаді; е) міра конструктивності конфліктів; є) міра впливу на формування відповідальності; и) міра конструктивної вимогливості; і) міра конструктивної поінформованості батьків про справи підлітка; й) міра конструктивності системи контролю за підлітком; к) міра повноти влади батька; л) співвідношення заохочень і покарань; м) конструктивність оцінних дій; н) міра мінливості і постійності виховних прийомів; о) міра впевненості у вірності виховних зусиль; п) міра задоволення потреб; р) міра адекватності

образу дини; с) міра конструктивності взаємин батьків; т) міра перспективності ціннісних орієнтацій.

З огляду на наведений опис доходимо висновку про те, що провідним механізмом оцінних ставлень у системі «Батьки – підліток» є механізм міри та конструктивності, спрямований на «вершину» функціональної системи.

Якщо розглядати обговорювану проблему з позицій батьківського ставлення до дітей з урахуванням її раціональних, емоційних і поведінкових складових, представлених в «Тесті батьківського ставлення» (А.Я.Варга – В.В.Столін), то «вершинними» компонентами у загальній функціональній системі «Батьки – дитина» є: а) прийняття дитини; б) кооперація; в) симбіоз; г) контроль; д) ставлення до невдач.

З огляду на наше уявлення про міру та конструктивність системної основи для отримання зазначених вище вершин як результату функціональної системи ми маємо повне право, розглядаючи вершини як результат, вважати їх апріорно встановленими в батьківській поведінці, носії якої у своїх батьківських установах виходять із традиційно схеми поводження з дітьми, яким вони бажають тільки щастя і блага в майбутньому. З цього випливає, що поводження з дітьми в сім'ї ґрунтується на таких концептуальних педагогічних засадах, як: а) позитивне ставлення до дитини; б) співробітництво з ним; в) співіснування як взаємообмін поведінковими вкладками один в одного; г) система основних поведінкових позицій, відповідних уявленням батьків про належне у габітусі дитини; д) дотримання мотивації успіху як основної доктрини життєдіяльності особистості в цілому.

Якщо брати за основу оцінки, отримані від дорослих досліджуваних, то вони, природно, вкажуть на особливості батьківської комунікативно-інтерактивної позиції у відносинах з дитиною. Якщо ж досліджуваними будуть діти, то в отриманих результатах відобразиться їхня реакція на дії батьків.

Отримані оцінки за різними шкалами, такими як "прийняття – відкидання", "кооперація" і "симбіоз", розкривають ключові аспекти взаємин підлітків з батьками. Високі бали за шкалою "прийняття – відкидання" вказують на позитивну атмосферу, а низькі бали можуть впливати на самосприйняття та особистісний розвиток. Високі оцінки за шкалою "кооперація" свідчать про тісні інтерактивні контакти, тоді як низькі бали вказують на їх відсутність. Щодо "симбіозу", високі бали говорять про близькість батьківських та підліткових позицій, а низькі свідчать про відсутність цієї близькості. Узагальнюючи, отримані оцінки допомагають розуміти динаміку взаємин та їх вплив на розвиток підлітка.

Якщо врахувати, що більшість батьків не віддають перевагу аналітичному підходу у сімейному вихованні та сприймають сімейне життя у контексті схеми "стимул – реакція", то можна констатувати, що вони зазвичай акцентують увагу на кінцевому результаті, ігноруючи при цьому супутні обставини. Високі бали за шкалою контролю (6-8 балів) вказують на те, що батьки налаштовані на безумовне оцінювання результатів, зокрема на слухняність у дотриманні правил і вимог. Низькі бали (1-2 бали) вказують на практичну відсутність контролю над діяльністю дитини.

Оскільки будь-який прояв активності може викликати невдачу з різних причин, важливо розглядати реакції батьків на дитячі невдачі. Сприйняття батьків може суттєво впливати на самопочуття та самооцінку дитини. Висока оцінка (7-8 балів) свідчить про негативне ставлення батьків, що може підрізати впевненість дитини в собі та формувати невірну самооцінку. Низькі бали (1-2 бали) також вказують на невігідне ставлення батьків, що не сприяє розвитку в дитини адекватної самооцінки.

Отримані емпіричні результати ми могли б розглядати ізольовано від усіх інших моментів, що супроводжують комунікативно-інтерактивні відносини в системі «Батьки – діти», якби перед нами не стояло завдання більш вузького плану, що визначається предметом нашої роботи - визначити

міру впливу оціночних ставлень на їх взаємовідносини відповідно до відбитих у них психодіагностичних показників.

Розглядаючи описаний вище "вершинний" показник у відповідній функціональній системі, який пов'язаний з прийняттям дитини, кооперативними взаєминами та конструктивним ставленням до невдач, ми пристосовуємося до відповіді на питання про особливості взаємовідносин батьків і дітей. Ця функціональна система визначається мірою вираження різних аспектів загальної інтерактивної схеми, яка знаходиться між мінімальною та максимальною конструктивністю мовленнєвого висловлювання у діалозі між ними.

Якщо ми розглядаємо вимогу висловлювати себе так, щоб не зачіпати самолюбство та почуття гідності іншої людини, це вже на даному етапі дослідження може служити відповіддю на питання про щадне ставлення до Я-концепції іншої особи. Це, безумовно, передбачає володіння тактичними навичками під час ведення діалогу відповідно до педагогічного такту, який вимагає розглядати будь-яке висловлювання так, щоб не порушувати самопочуття та гідність партнера у спілкуванні.

Оскільки підлітковий вік супроводжується вираженою конфліктністю, яку ми пояснюємо не лише незбалансованістю процесів збудження та гальмування, але і підвищеною чутливістю до явищ, пов'язаних із формуванням нових відносин, ми вважаємо, що нестабільність цього процесу вимагає щадного ставлення до себе. Це передбачає можливість внесення корекцій, які відповідають зоні найближчого розвитку, з включенням референтних осіб у цей процес.

Це спонукає нас вважати, що в базисному конструкті "вершинного" показника містяться компоненти зони найближчого розвитку. Ці компоненти передбачають виконання завдань разом із більш компетентним дорослим, який виступає тьютором. В іншому випадку вони можуть бути виконані інтуїтивно, шляхом спроб і помилок, і можуть викликати комунікативні непорозуміння, що призводять до конфліктів.

Отже, ми приходимо до висновку, що будь-яке вершинне утворення, що виступає психодіагностичним показником, містить імпліцитну вказівку на його причинність, представлену можливим набором дій у формі схем з різною результативністю. Ці схеми реалізуються індивідом, враховуючи його актуальний чи майбутній досвід, в якому важливим є ідеальний діяч, який представляє значущого іншого або його усереднений образ. Це здобує із ситуацій, які мають ментальні посилення на референтні особи з функціонального оточення індивіда.

Розглядаючи ментальну причинність як предикативну частину функціональної системи "Вершинний показник – базова основа", що визначається через психодіагностичну методику, побудовану на теоретичній основі та конкретизовану у відповідній теоретичній моделі, можна аналізувати комунікативні дії батьків і дітей.

Рухаючись від базової основи, яка включає потенційні передумови, відомі нам з текстів про зону найближчого розвитку, ми можемо конкретизувати комунікативні дії батьків та дітей. При цьому дії батьків виступають стимулами, а дії дітей – реакціями. З урахуванням рівня комунікативно-особистісного розвитку обох сторін, реакції дітей перетворюються на стимули для батьків, які повинні конструктивно відреагувати.

Розглядаючи змінність стимулів і реакцій, ми можемо укласти складну архітектоніку діалогічних відносин. В цій архітектоніці важливу роль відіграє не стільки саме формулювання, скільки загальна конструктивність взаємодії. При цьому ключове значення приділяється сенсовизначальній ролі батьків.

2.3. Теоретико-емпіричні орієнтири як основа побудови умовиводів щодо рівня взаємовідносин у системі «Батьки – діти»

Використання даних, отриманих у дослідженнях дитячо-батьківських відносин, дозволяє не лише створити узагальнену картину цих відносин, але і слугує важливою точкою відліку для опису процесів, які відбуваються в обраній дослідницькій групі. Наш підхід до впливу оціночних суджень на загальний комунікативний фон у системі "Батьки – підліток" базується на розгляді усереднених показників як нормативного рівня. Це вказує на те, що такі показники можуть слугувати орієнтиром при аналізі результатів у контексті нашої дослідницької групи.

У методиці ДРОП ми вбачаємо прагнення змодельовати особливості взаємин батьків та підлітків за рахунок підкреслення найбільш виражених ознак. Усереднені показники, що приймаються за нормативні, дають уявлення про найбільш характерні тенденції у цих відносинах.

Якщо виходити з цього судження, то отримані емпіричні результати за нашою вибіркою ми повинні порівняти з усередненими, вважаючи їхнє зближення показником нормативності їхнього прояву у взаєминах батьків та підлітків. Це означає, що все, що трапляється дитячо-батьківських відносинах, є не просто закономірним, а й вказує на деякі супутні явища, які тією чи іншою мірою їх нюансують.

Звертаючи увагу на підвищену реактивність підлітків на судження, що можуть викликати конфліктну реакцію, особливу увагу слід приділяти ситуаціям, в яких ці судження виникають. Важливо розібратися в тому, наскільки ці судження впливають на виникнення конфліктів у відносинах із батьками.

В опитувальнику «Взаємодія батько-дитина» (ВРР, І.М.Марковська) для підлітків та їх батьків проставлені шкали стосовно рівня: 1) вимогливості батьків, зорієнтованої на підвищення відповідальності дитини; 2) строгості, зорієнтованої на жорсткі правила взаємовідносин; 3) контрольованості з різною цільовою направленістю (опіка, автономія, самостійність); 4) емоційної дистанційованості, зорієнтованої на збереження статусної батьківської позиції; 5) прийняття дитини батьком, зорієнтованого на

визначення позитивного ставлення батька до дитини; 6) співробітництва, зорієнтованого на визначення ознаки інтерактивності у взаємовідносинах; 7) узгодженості у взаєминах батьків та дитини у контексті виховних ситуацій; 8) послідовності батьків щодо вимог до дитини, з огляду на визначення емоційної врівноваженості батьків і їх впевненості у своїй правоті; 9) авторитетності як виразу позитивності ставлення дитини до батьків на основі оцінки їхньої компетентності; 10) взаємовідносин батьків і дитини з огляду на міру прояву конфліктності в них.

Розглядаючи вказані параметри як вершинні показники, що у своїй сукупності відображають сутність дитячо-батьківських взаємодій, максимальний показник по кожному з них вказує на ідеальну модель, де основою взаємин є взаємна відповідальність. Ця взаємна відповідальність передбачає належний рівень розвитку поведінкових патернів, що виражають відповідні ментальні дії у різних інтерактивних ситуаціях у контексті виконання міжособистісних функцій кожним членом сім'ї.

Взаємна відповідальність, як психологічна основа взаємодій батьків і дітей, представляє собою складну утворення, що вимагає практичного володіння власним поведінковим ресурсом. Цей ресурс, в свою чергу, є результатом попередніх процесів, таких як засвоєння встановлених правил, дотримання їх та уникнення ситуацій, що спричиняють протистояння.

Розглядаючи вершинні параметри як основу взаємодій у теоретичній моделі дитячо-батьківських відносин, ми можемо розуміти їх як результат послідовного еволюційного процесу, що відбувається від однієї вершини до іншої. У випадку виявлення дефекту на певній вершині ми можемо, аналізуючи причини, розробити загальну схему взаємодій з урахуванням недостатньої ресурсності комунікантів.

На нашу думку, кожен збій, незалежно від вершини, на якій він стався, загрожує виникненням ситуації протистояння, що відображається у відповідних вербалізаціях, що передбачають оціночні висловлювання, які можуть викликати конфліктогенні реакції.

Грунтуючись на ідеї розгортання будь-якого вихідного концепту [11], який у своїй початковості містить досить об'ємний потенційний тезаурус, доступний за необхідності текстовому розкриттю в процесі теоретичного пошуку, ми вбачаємо у вихідному концепті (у нашому випадку це вимогливість батьків) не тільки поведінкову деталізацію, а й її вихід на відповідні поведінкові відгалуження, що перетворюються у свою чергу на причини подальших комунікативно-інтерактивних трансформацій, які породжують залежно від конкретних обставин індивідуальні утворення у вигляді відповідних психодіагностичних вершин.

Для аналізу взаємної оцінки відносин та їх виявлення у системі "Батьки – діти", дослідники зазвичай використовують існуючі психодіагностичні методики. Розробники цих методик зазвичай виходять або із концепції основи таких стосунків, або з факторів, що можуть заважати їх нормальному розвитку. У випадку, коли модель базується на теоретичних уявленнях, вона передає ключові аспекти дитячо-батьківських відносин. У другому випадку, коли акцент робиться на негативних аспектах, ця модель може залишатися невираженою, і досліднику доводиться самостійно визначати характер взаємодій на підставі інформації про негативні взаємодії між батьками і дітьми.

Під час розробки кожної психодіагностичної методики, її творці зазвичай керуються власним професійним розумінням проблеми. Їх мета - створення практичного інструменту, який відображав би основні аспекти дитячо-батьківських відносин. Апробація такої методики на репрезентативній вибірці призводить до отримання відповідних результатів, які можна розглядати не лише як усереднену базову характеристику цих відносин, але і як стартову точку для аналізу конкретних взаємодій, вважаючи початкові значення деяким чином нормативними через їх середню статистичну представленість.

Висновки до другого розділу

1. Моделювання процесуальної сторони взаємин за допомогою фіксації особливостей їх результативного ефекту у ретроспективному плані спирається на ідею взаємного протиставлення комунікантів в діаді «Я і Не-Я», що потенційно містить ознаку суперництва, і відбивається у вигляді «вершинних» ознак у системі «суб'єкт – суб'єкт», що розглядаються як результат комунікативних опосередків у складі функціональної системи.

2. Методики для діагностики дитячо-батьківських відносин, ґрунтуючись на теоретичній концепції їх авторів, дають можливість використовувати отримані за їх допомогою результати як «вершинні» показники, перетворювані в процесі їхнього теоретичного аналізу на системний результат інтернальної функціональної системи, існуючої в системі суб'єктивної картини оціночних відносин комунікантів, які мають власні комунікативно-особистісні цілі.

3. Присутність у базисному до «вершинного» показника конструкції компонентів зони найближчого розвитку передбачають спільне їх виконання за допомогою більш компетентного дорослого, що виконує роль тьютора. В іншому випадку вони не тільки виконуються інтуїтивно за типом проб та помилок, а й є причиною комунікативних непорозумінь, що часто призводять до конфліктних ситуацій.

РОЗДІЛ ІІІ. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ В СИСТЕМІ «БАТЬКИ – ДІТИ» ЗА ОЦІНОЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Дитячо-батьківські відносини у світлі підліткових оцінок

Ми застосували методику «Взаємодія дорослого й дитини» у модифікованому варіанті. За нашим задумом, відповідати на питання методики мали саме підлітки, оцінюючи тим самим ставлення батьків до них. Така постановка проблема давала можливість відобразити, по-перше, те, які параметри є найбільш виразними у стосунках підлітка з батьками, а по-друге, наскільки ці параметри є важливими для них.

Процедура дослідження. Емпіричне дослідження проводилось у 8 класах ЗОШ №1 м. Болграда. Підлітки відповідали на питання на окремих бланках (див. додаток Б). Робота з опитувальником передувала наступними інструкціями.

Методика «Взаємодія дорослого й дитини»: «Даний опитувальник містить опис різних особливостей поведінки Ваших батьків. Кожне твердження пронумероване. Такі ж номери є на бланку для відповідей.

Просимо вас оцінити, наскільки поведінка Ваших батьків відповідає приведеним описам. Для цього як відповідь поставте на бланку для відповідей поряд з номерами питання відповідний бал.

1 - якщо подібна поведінка не зустрічається у Вашого батька (матері) ніколи; 2 - якщо подібна поведінка зустрічається у Вашого батька (матері) рідко; 3 - якщо подібна поведінка зустрічається у Вашого батька (матері) іноді; 4 - якщо подібна поведінка зустрічається у Вашого батька (матері) часто; 5 - якщо подібна поведінка зустрічається у Вашого батька (матері) завжди.

У питаннях №№ 109-116 необхідно закінчити фрази, для чого на бланку відведено особливе місце.

Ми просимо Вас оцінити ці твердження спочатку відносно матері, а потім, на іншому бланку, відносно батька».

При проведенні дослідження вказані бали відповідей і слова пояснення (1 - ніколи , 5 - завжди) були написані на дошці.

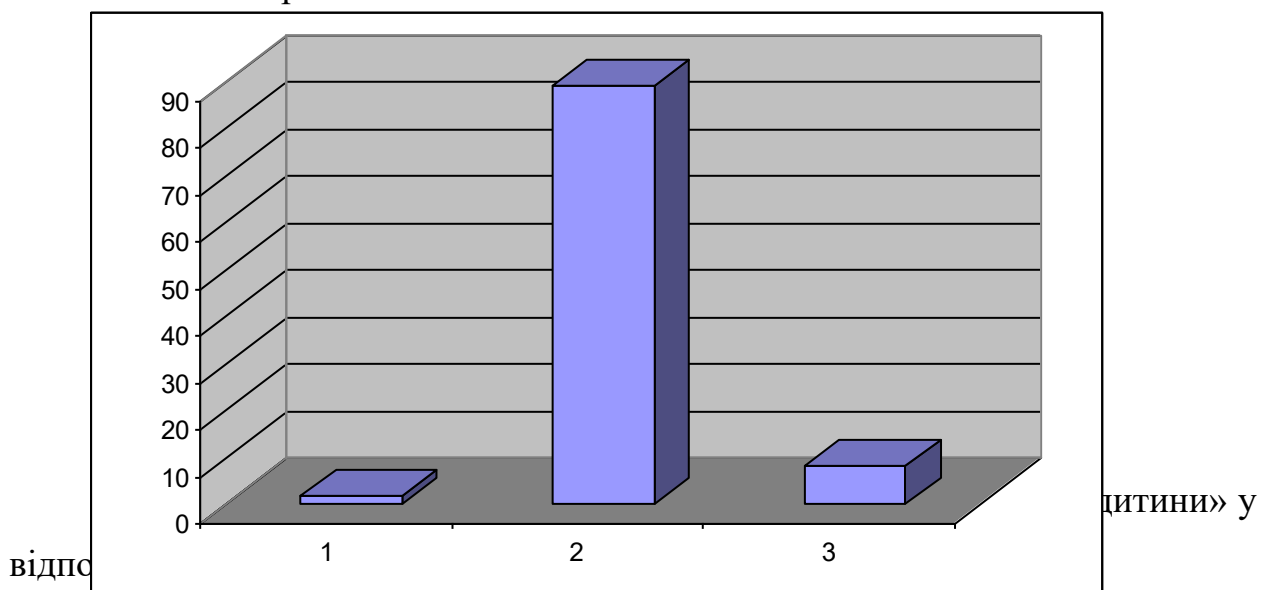
Методика «Ставлення до дітей» виконувалась відповідно до вимог роботи з бланковими методиками.

Поєднання названих методик у роботі з учнями 8 класів було покликано створити модель самопочуття підлітків у системі родинних стосунків. Ця модель поєднувала у собі такі параметри, як *емоційні стосунки* (прийняття, емпатія, емоційна дистанція), *спілкування і взаємодія* (співпраця, ухвалення рішень, конфліктність, заохочення автономності), *контроль* (вимогливість, моніторинг, контроль, авторитарність, заохочення і покарання), *суперечність стосунків* (непослідовність, невпевненість).

Додаткову інформацію містять шкали, які стосуються задоволення потреб дитини, адекватності образу дитини, взаємин з батьком, загальної задоволеності стосунками, ціннісних орієнтації.

Кількісний аналіз розподілу балів по рівнях (високий, середній, низький) показав наступне. Високий рівень склали 2.1%, відповідей, середній рівень – 89.6%, низький рівень – 8.3% (див. рис.3.1).

Ці дані указують на те, що виражене позитивне ставлення до себе відзначають 2,1% восьмикласників. Це переживається підлітками як прийняття їх батьками такими, якими вони є, визнання їх індивідуальності, схвалення їх інтересів і планів.

Примітки: 1 – високий рівень; 2 – середній рівень; 3 – низький рівень

Підлітки вважають, що ставлення батьків до них, яке виражено як емоційно позитивне (прийняття), має середню виразність. З цих даних можна зробити висновок, що існує певний комунікативний бар'єр між батьками та підлітками. Цей бар'єр обмежує можливості соціальної позиції підлітка та його вплив на гармонійний розвиток особистості. Важливо відзначити, що наявність такого бар'єру, враховуючи загально позитивне ставлення батьків, стає особливо значущою у тому випадку, якщо підлітки неусвідомлюють це позитивне ставлення до себе з боку батьків.

Розподіл оцінок афективних взаємин між батьками та підлітками виглядає так. Більшість відповідей «завжди» складала (67%) за шкалою «Прийняття» та (48%) за шкалою «Емпатія» (28%) за шкалою «Емоційна відстань».

Очевидно, що в шкалі «Прийняття» «завжди» є найвищим (67%), «ніколи» (2%), «рідко» (6%), «іноді» (8%). Більшість батьків піклуються про своїх дітей і дбають про них: «емпатія» є показником здатності відчувати емоційний стан та почуття інших. В «емпатії» «завжди» (48%), «Ніколи» (5%), «Рідко» (4%), «Іноді» (17%), що показує, що батьки не повною мірою розглядають проблему для молоді з погляду молоді. Якщо «ефект емпатії» батьків не відповідає стандартам, підліток не розглядатиме проблему з погляду інших у спілкуванні з однолітками: «завжди» (28%), «ніколи» на «емоційній відстані» (9%), «рідко» (17) %), «іноді» (26%), що показує, що «дистанція емоцій» та «емпатія» відповідають один одному. Оскільки у батьків поганий «ефект емпатії» на підлітків, «емоційна дистанція» між підлітками та батьками відносно велика.

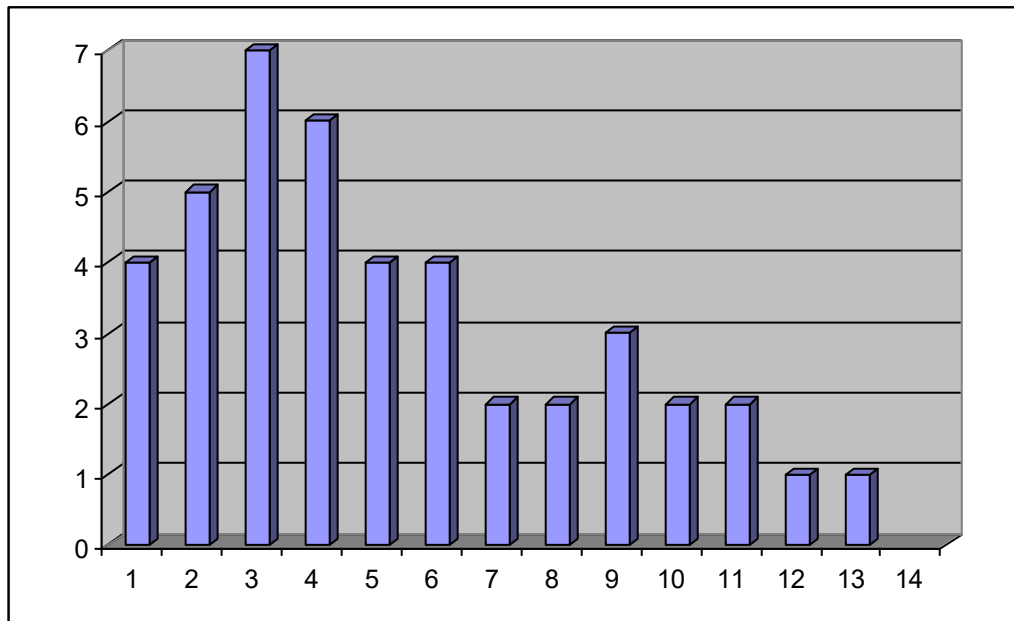

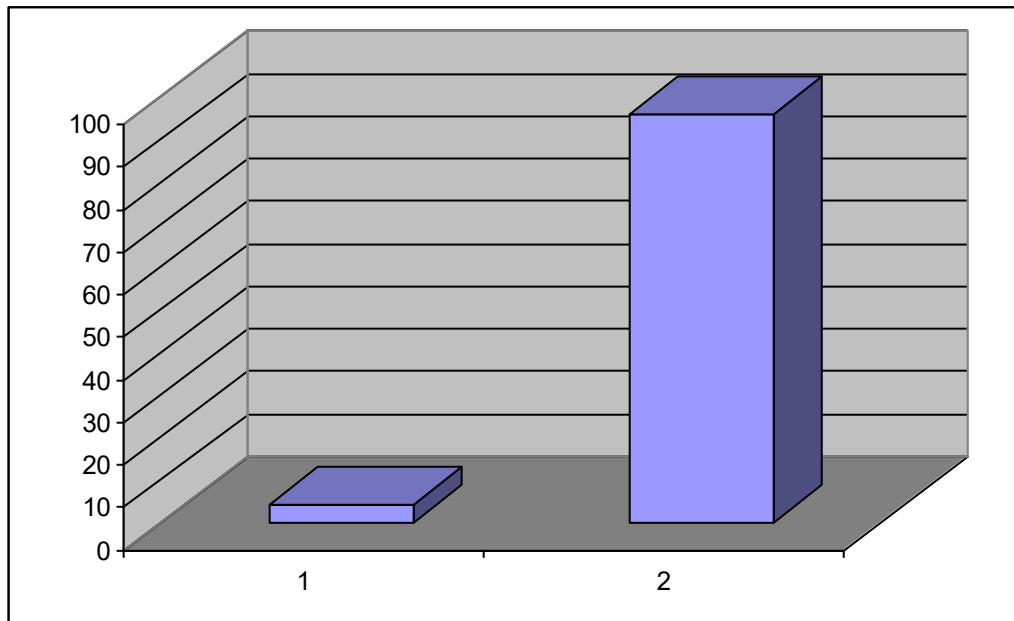
Рис. 3. 2. Розподіл балів за шкалою «Прийняття – відкидання дитини» (середній рівень)

Примітки: 1 – 9 балів; 2 – 10 балів; 3 – 11 балів; 4 – 12 балів; 5 - 13 балів; 6 – 14 балів; 7 – 15 балів; 8 – 16 балів; 9 – 17 балів; 10 – 18 балів; 11 – 19 балів; 12 – 20 балів; 13 – 23 бали

Особливості розподілу оцінок 8-класників, які представлені на рис. 3.2, вказують на те, що найбільшу кількість відповідей мають 11 і 12 балів. Це означає, що ставлення батьків до себе підлітки оцінюють як таке, що не завжди буває позитивним. Вони вважають, що батьки не завжди ставляться до них з урахуванням їхньої індивідуальності.

Низький показник за цією ж шкалою (8.3%) вказує на те, що батьки, на думку підлітків, негативно ставляться до них, переживаючи у зв'язку з цим роздратування, злість та досаду.

Кількісні показники за шкалою кооперації мають високий рівень 4.2%, та середній рівень 95.8% (див. рис. 3.3). Ці дані вказують на те, що батьки виявляють щире зацікавлення у справах підлітків, заохочуючи їх до самостійності та ініціативи.

3.3. Розподіл рівнів за шкалою «Кооперація» (середній рівень) у відповідях учнів 8 класу (у %)

Примітки: 1 – високий рівень; 2 – середній рівень

Підлітки визнають, що прагнення дорослих до співпраці з дитиною, проявляючи шире зацікавлення та участь у її справах, також виражено у середній мірі. У порівнянні із шкалою емоційного ставлення, ця шкала має тенденцію до зростання загального показника. Ця тенденція може бути пояснена усвідомленням підлітками зусиль батьків щодо передачі корисних трудових навичок та виховання в них відповідного ставлення до праці.

Низькі бали за шкалою «кооперація», які є ознакою того, що підлітки відчувають відсутність зацікавленості батьків до їхніх справ, у відповідях 8-класників не встановлено.

Розподіл показників спілкування та взаємодії у взаєминах між батьками та досліджуваними підлітками показав наступне. У «співпраці», «завжди» (40%), «ніколи» (4%), «рідко» (3%), «іноді» (22%) можна побачити, наскільки часто батьки та підлітки виконують завдання разом або допомагають один одному. Деякі батьки перебували з підлітками: в «конфлікті», «завжди» (9%), «ніколи» (23%), «рідко» (36%), «іноді» (23%). З цього видно, що в життєвих обмінах між батьками та підлітками переважна

більшість обох сторін цілком можуть стримувати свої емоції та не сваритися через дрібниці.

Розподіл балів середнього рівня за шкалою «Кооперація» вказує на найбільший показник для середнього рівня за цією шкалою – 6 балів (див. рис. 3.4).

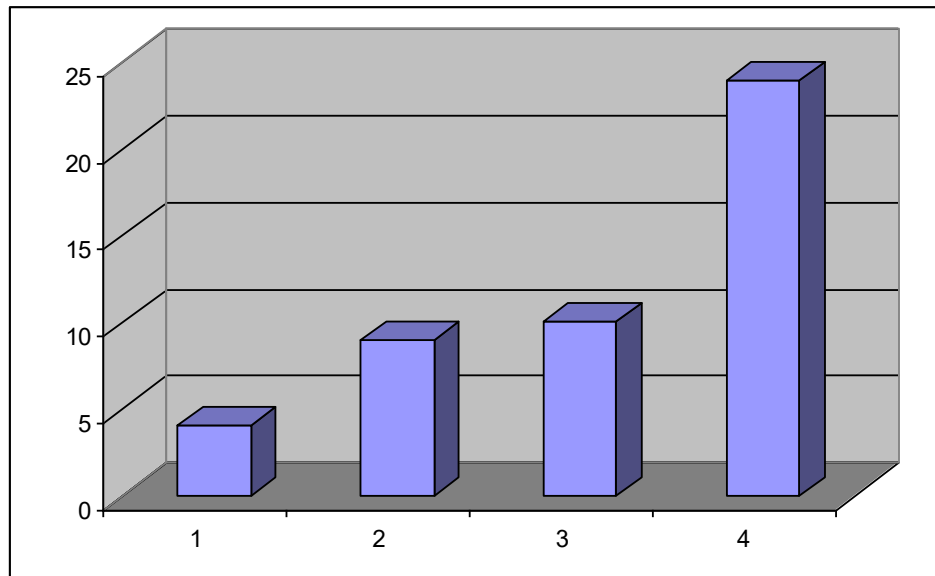

Рис. 3. 4. Розподіл балів за шкалою «Кооперація» (середній рівень)

Примітки: 1 – 3 бали; 2 – 4 бали; 3 – 5 балів; 4 – 6 балів

Обробка відповідей 8-класників за шкалою «Симбіоз» показала, що 45.8% відповідей слід оцінити як такі, що належать до високого рівня, 52.1% – до середнього і 2.1% – до низького рівня (див. рис.3.5).

Високі бали (45.8%) за шкалою «Симбіоз» свідчать про те, що підлітки не відчують психологічної дистанції між собою та батьками. Вони також впевнені в тому, що батьки є їхнім надійним захистом.

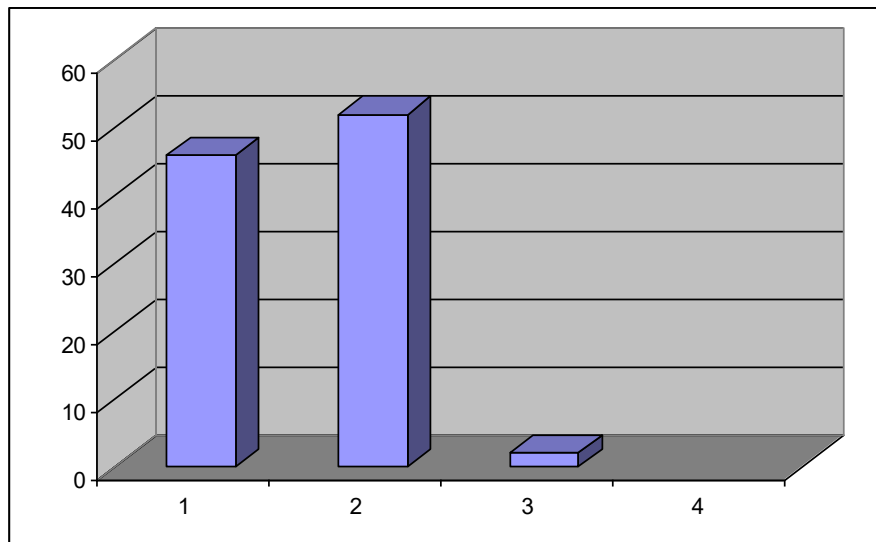

Рис. 3.5. Розподіл рівнів за шкалою «Симбіоз» у відповідях учнів 8 класу.

Примітки: 1 – високий рівень; 2 – середній рівень; 3 – низький рівень.

Встановлено, що найбільш виражена позитивна оцінка підлітками виявляється у відношенні до того, як батьки прагнуть до єднання з дитиною, зберігаючи при цьому психологічну дистанцію. Ці дані свідчать про конструктивну тенденцію у взаєминах між батьками та дітьми, яка в повній мірі відповідає потребі враховувати чутливість підліткового віку до взаємовідносин на рівних та пошуку відповідної соціальної ролі.

Звертає на себе увагу те, що середній рівень показників за цією шкалою представлений досить вагомо (52.1%). Це означає, що підлітки, оцінюючи свої взаємини з батьками, все ж відчувають певну дистанцію між собою та ними. Найбільш представлені оцінки в 5, 6 та 7 балів (див. рис. 3.6).

Шкала «Прийняття рішення» схарактеризована оцінками «Завжди» (33%), «Ніколи» (10%), «Рідко» (9%), «Іноді» (27%). Шкала «Підвищення автономії» представлена оцінками «Завжди» (49%), «Ніколи» (5%), «Рідко» (3%), «Іноді» (19%). Шкали «Підвищення автономії» та «Прийняття рішень» вказують на два способи взаємодії з батьками. «Прийняття рішень» відноситься до авторитарного виховання, а «Підвищення автономії» - до демократичного виховання. Виховна демократія відображає довіру батьків до

підлітків, яка зміцнює їхню впевненість у собі та зміцнює їхні здібності. Підлітки, які тривалий час перебували у режимі авторитарного виховання, не отримують належних навичок.

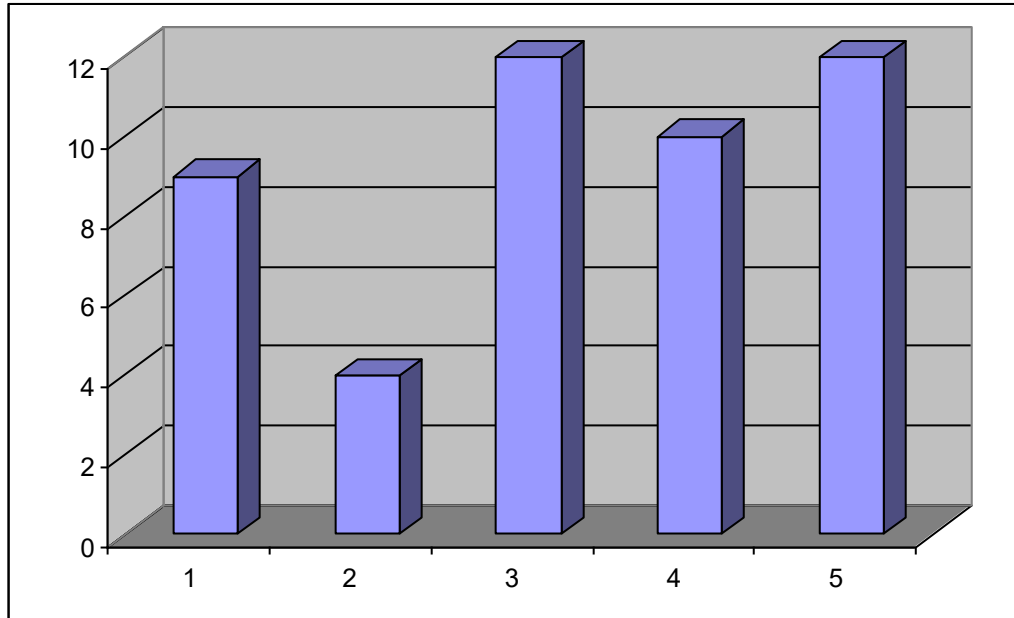

Рис. 3.6. Розподіл балів за шкалою «Симбіоз» (середній та високий рівень)

Примітки: 1 – 3 бали; 2 – 4 бали; 3 – 5 балів; 4 – 6 балів; 5 – 7 балів

Показники за шкалою «Контроль» мають високий рівень (33.3%), середній (54.1%) та низький рівень – 12.5% (див. рис. 3.7). Показники високого рівня свідчать про авторитарне ставлення батьків, яке проявляється у намаганні повністю контролювати життя дітей.

Високі бали за шкалою «контроль» (6-7 балів) говорять про те, що доросла людина поводить себе дуже авторитарно по відношенню до дитини, вимагаючи від нього беззастережної слухняності і задаючи йому строгі дисциплінарні рамки. Вона нав'язує дитині майже у всьому свою волю.

Низькі бали за цією ж шкалою (1-2 бали) свідчать про те, що контроль за діями дитини з боку дорослої людини практично відсутній. Це може бути не дуже добре для навчання і виховання дітей. Якнайкращим варіантом

оцінки педагогічних здібностей дорослої людини за цією шкалою є середні оцінки, від 3 до 5 балів.

Якщо ми вважаємо, що батьки не можуть уникнути контролю над своїми дітьми і бачать у цьому частину своєї батьківської турботи, то все, що батьки роблять, розглядається дитиною як втілення саме батьківської функції. Розглядаючи батьківську турботу саме з цього ракурсу, важливо відзначити, що таке уявлення також включає в себе формування у дітей внутрішнього плану контролюючих дій. Однак важливо зауважити, що постійний контроль з боку батьків, крім очевидних позитивних аспектів, може також призводити до акцентуації дитячості, що в подальшому перетворює взаємовідносини в зазначений акцент на навчальність та дидактичність.

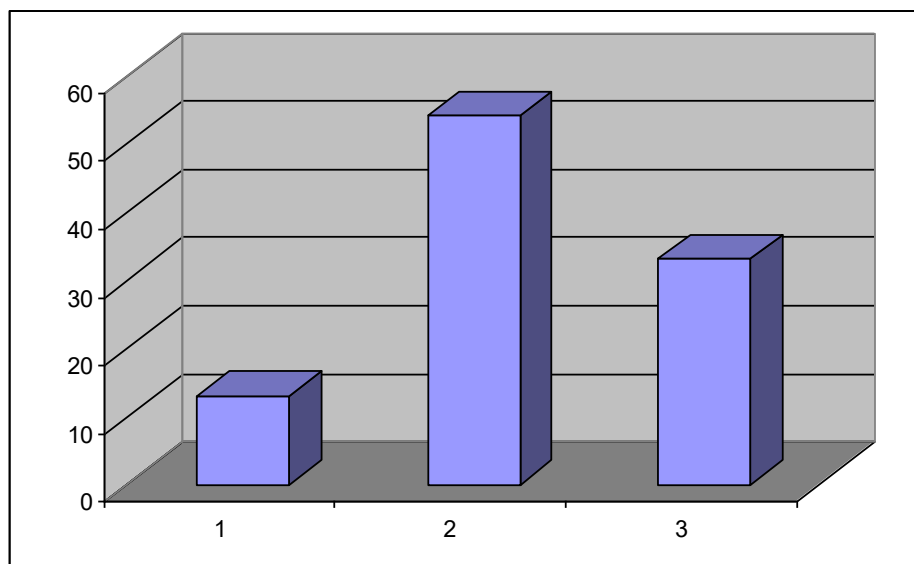

Рис. 3.7. Розподіл рівнів за шкалою «Контроль» у відповідях учнів 8 класу.

Примітки: 1 – високий рівень; 2 – середній рівень; 3 – низький рівень

Намагання батьків контролювати їх підлітки оцінюють як прояв їх авторитарності батьків. Більша частка обстежених підлітків все ж оцінює таке ставлення як досить помірне. Вважається, що авторитарність виявляється в заборонах і в маніпулюванні. Таке ставлення може спричинити негативні форми поведінки, або призводити до низької самооцінки.

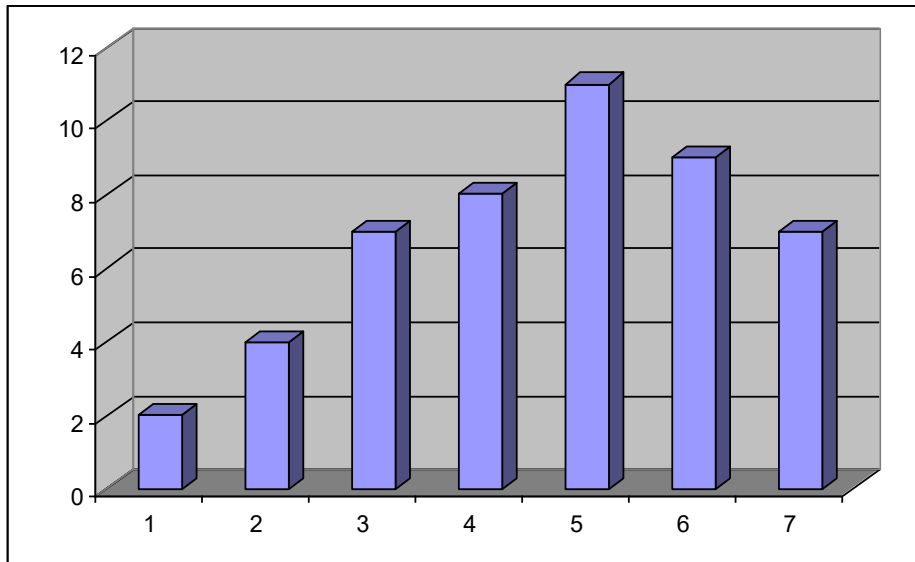

Рис. 3.8. Розподіл балів за шкалою «Контроль» (низький, середній та високий рівень). Примітки: 1 – 1 бал; 2 – 2 бали; 3 – 3 бали; 4 – 4 бали; 5 – 5 балів; 6 – 6 балів; 7 – 7 балів

Ставлення до невдач: високий рівень – 4.2%, середній рівень – 37.5%, низький рівень – 58.3%.

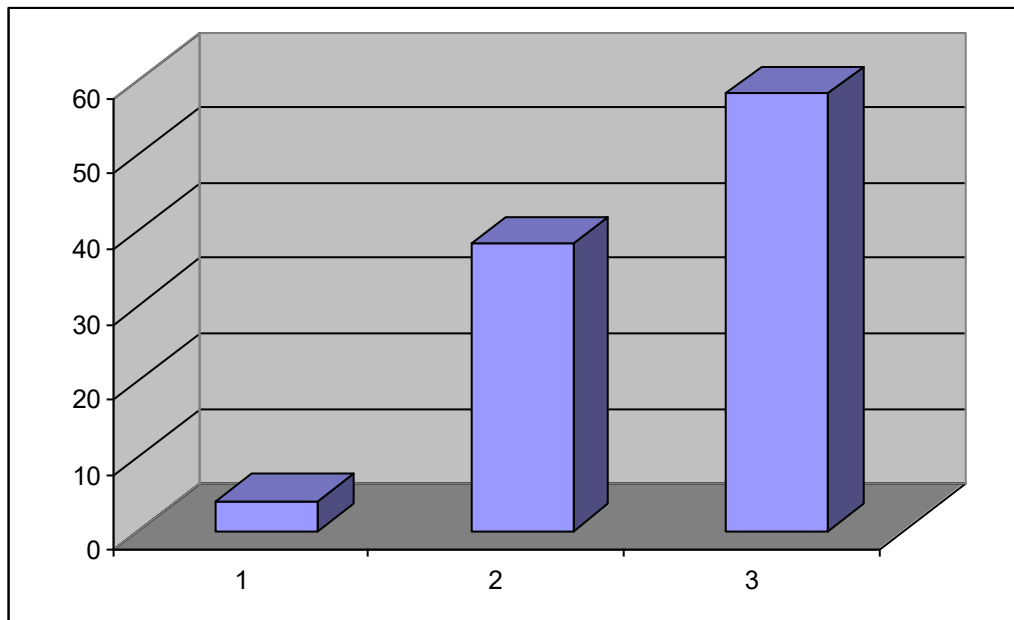

Рис. 3.9. Розподіл рівнів за шкалою «Ставлення до невдач дитини» у відповідях учнів 8 класу (у %)

Примітки: 1 – високий рівень; 2 – середній рівень; 3 – низький рівень

Найбільш суттєвим для взаємовідносин батьків та дітей є дані, які вказують на ставлення батьків до здібностей дитини, успіхів і невдач. Дані за цією шкалою дають підставу вважати, що низький рівень ставлення до невдач, який є провідним у результатах дослідження, є тим самим чинником, який зводить на нівець всі виховні намагання батьків.

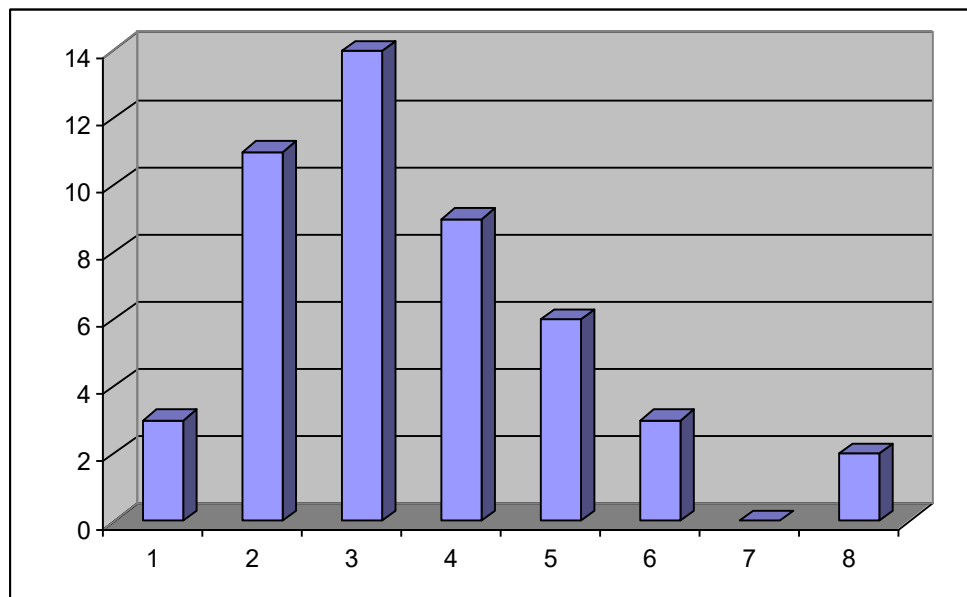

Рис. 3.10. Розподіл балів за шкалою «Ставлення до невдач дитини» (низький, середній та високий рівень)

Примітки: 1 – 0 балів; 2 – 1 бал; 3 – 2 бали; 4 – 3 бали; 5 – 4 бали; 6 – 5 балів; 7 – 6 балів; 8 – 7 балів

Процес дорослішання представляє собою послідовність поведінкових ситуацій, пов'язаних з вирішенням завдань різного рівня складності. Під час цих ситуацій особи проявляють свою здатність подолати труднощі, які, по суті, вказують на їхню компетентність у процесі дорослішання та досягнення успіху. Одним із важливих аспектів в цьому контексті є ставлення батьків до невдач дитини.

Інформативним є сприйняття батьками прояву невдачі дитини, де важливим елементом є уявлення батьків про процес ментального розвитку як перенесення заданої схеми зовнішнього впливу в індивідуальний простір розв'язування завдань. Справжній запит більшості підлітків полягає не

стільки в оцінці, скільки в практичній та емоційній підтримці, яка водночас дбає про їхню самооцінку. Важливо враховувати, що невдача в інших аспектах може викликати критичне ставлення батьків, що часто призводить до конфліктів між батьками та дітьми.

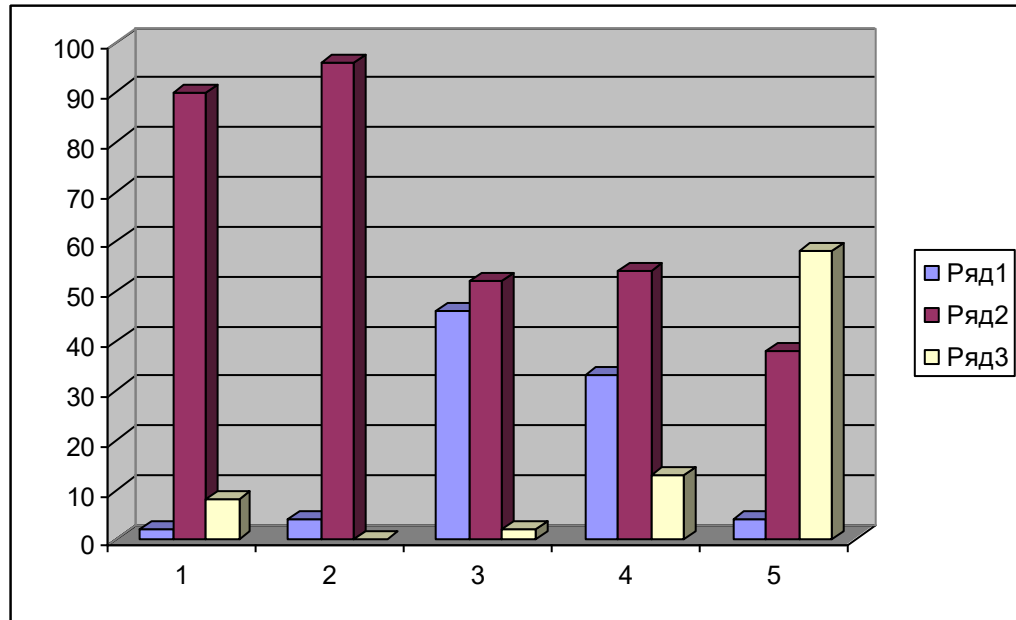

Рис. 3.11. Розподіл балів низького, середнього та високого рівня за шкалами «Прийняття дитини» (1), «Кооперація» (2), «Симбіоз» (3), «Контроль» (4), «Ставлення до невдач дитини» (5)

Примітки: ряд 1 – високий рівень прийняття дитини (1), кооперації (2), симбіозу (3), контролю (4), ставлення до невдач дитини (5). Ряд 2 – середній рівень прийняття дитини (1), кооперації (2), симбіозу (3), контролю (4), ставлення до невдач дитини (5). Ряд 3 – низький рівень прийняття дитини (1), кооперації (2), симбіозу (3), контролю (4), ставлення до невдач дитини (5).

За наведеними даними видно, що найвищий рівень проявляється в показнику симбіозу, тоді як найнижчий рівень виявляється у показнику прийняття батьками дитини. Це свідчить про зменшену здатність батьків визнати право дитини на певне відокремлення від них, отримання свободи вчинків та прийняття дитиною нових особистісних рис, що обумовлені особливостями підліткового віку.

На основі отриманих результатів приходимо до таких висновків.

Підлітки вважають, що ставлення батьків до них емоційно позитивно (прийняття) виражено у середній мірі. Ці дані дозволяють стверджувати, що між батьками та підлітками існує певний комунікативний бар'єр, який звужує можливості соціальної позиції підлітка та її вплив на розвиток гармонійної особистості. Існування такого бар'єру на тлі загального позитивного ставлення батьків є тим впливовішим, чим менше підлітки усвідомлюють позитивне ставлення до себе з боку батьків.

Підлітки визнають, що прагнення дорослих до співпраці з дитиною, прояв з їх боку ширшої зацікавленості і участь в її справах також виражено у середній мірі. На відміну від шкали емоційного ставлення ця шкала має тенденцію до зростання загального показника. Ця тенденція може бути охарактеризована як усвідомлення підлітками намагання батьків прищепити їм корисні трудові навички та відповідне ставлення до праці.

З'ясовано, що найбільш виражена позитивна оцінка підлітками ставлення до них батьків спостерігається відносно прагнення дорослого до єднання з дитиною при збереженні певної психологічної дистанції. Ці дані вказують на конструктивну тенденцію у взаєминах батьків з дітьми, яка у повній мірі відповідає вимогам враховувати у спілкуванні з ними сенситивність підліткового віку до рівноправних стосунків та пошуку відповідної соціальної ролі.

Намагання батьків контролювати їх підлітки оцінюють як прояв їх авторитарності батьків. Більша частка обстежених підлітків все ж оцінює таке ставлення як досить помірне. Вважається, що авторитарність виявляється в заборонах і в маніпулюванні. Таке ставлення може спричинити негативні форми поведінки, або призводити до низької самооцінки.

Найбільш суттєвим для взаємовідносин батьків та дітей є дані, які вказують на ставлення батьків до здібностей дитини, успіхів і невдач. Дані за цією шкалою дають підставу вважати, що низький рівень ставлення до

невдач, який є провідним у результатах дослідження, є тим самим чинником, який зводить нанівець всі виховні намагання батьків.

3.2. Деталізація емоційних відносин батьків та підлітків

Відповідно до тесту ДРОП, особливості емоційних стосунків батьків і підлітка полягають у наступних параметрах: 1) прийняття (демонстрація батьками любові і уваги); 2) емпатія (розуміння батьками почуттів і станів дитини); 3) емоційна дистанція (якість емоційного зв'язку між батьками і підлітком) (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика вікових норм (N) та результатів тестування (R) учнів 8 класу щодо їхніх емоційних стосунків з батьками (в балах)

Емоційні стосунки батьків і підлітків						
Прийняття		Емпатія		Емоційна дистанція		
N	R	N	R	N	R	
22 – 28	23	19 – 25	19	17 – 23	17	

Дані цієї таблиці для наочності подаємо у гістограмі (див. рис. 3.12).

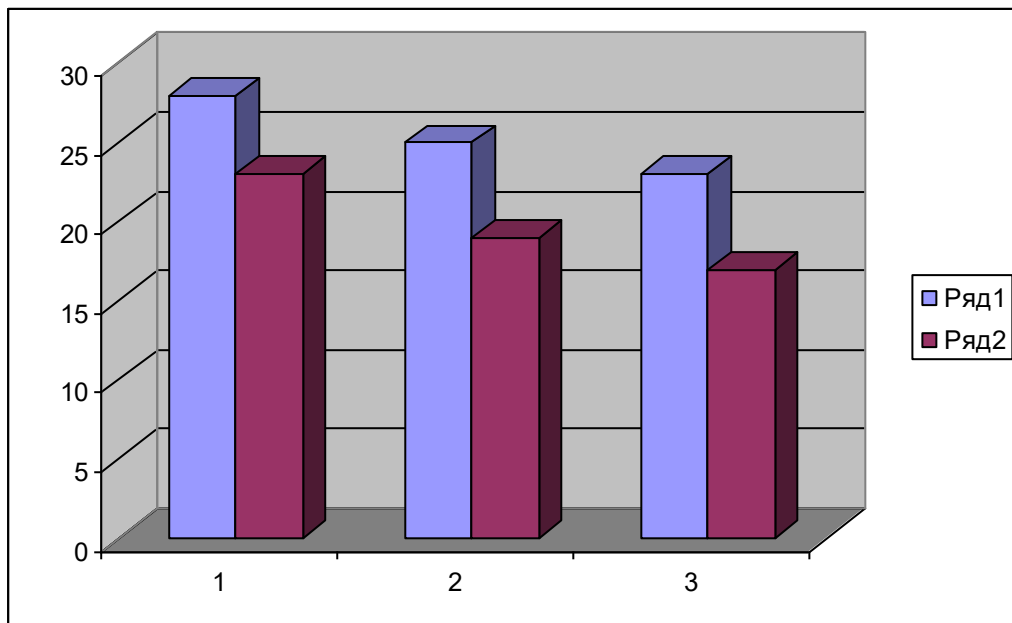

Рис.3.12. Порівняння нормативних (ряд 1) та отриманих даних (ряд 2) щодо емоційних стосунків батьків та підлітків

Для більшої наочності на гістограмі наведені максимальні значення. Як бачимо, емоційні стосунки підлітків з батьками хоча й знаходяться у межах норми, але вони все ж таки значно відстають від максимальних нормативних значень, що свідчить про досить значний резерв у розвитку емоційних стосунків.

Емоції, загалом, є особистими реакціями людини на вплив як зовнішніх, так і внутрішніх стимулів. Вони виявляються у відчуттях задоволення або незадоволення, радості і страху, розслаблення і напруги. Основними джерелами негативних емоцій є почуття незадоволення, міжособистісні конфлікти та стрес.

Негативні емоції, які негативно впливають на результати спілкування, можна розділити на декілька видів, таких як розчарування, невдачі у важливих справах, незадоволеність своїм положенням і особистим статусом. Неврахування негативних емоцій цього роду може викликати досаду та ще більш виражені переживання. Емоції роздратування та гніву часто виникають як реакція на перешкоди у задоволенні потреби чи позбавлення від задоволення, і можуть бути викликані образами чи примусом.

Також слід відзначити, що міжособистісні конфлікти можуть стати важливим джерелом негативних емоцій, таких як роздратування і гнів.

Особливості комунікативно-інтерактивних відносин підлітків з батьками стосуються сумісного виконання завдань (співпраця), ухвалення рішень, виникнення та вирішення улагодження конфліктів, передача відповідальності підліткові.

Сімейний мікроклімат формується не лише завдяки первинній комунікативній поведінці батьків та дітей, але й через реакцію на цю поведінку внутрішніх учасників сім'ї. У випадку, коли первинна комунікативна поведінка когось з сім'ї є конфліктогенною (наприклад, "Він перший почав"), реакція на цю поведінку може бути оптимальною і сприяти "теплому" мирному клімату, або мати свої дефекти, що призводять до "холодного" миру чи навіть "холодної війни", якщо конфлікти не розгортаються взагалі.

Емпіричні дані щодо особливостей спілкування і взаємодії з батьками ми приводимо у таблиці 3.2 і наглядно відображуємо на рис. 3.13.

Таблиця 3.2

Порівняльна характеристика вікових норм (N) та результатів тестування (R) учнів 8 класу щодо особливостей їх спілкування і взаємодії з батьками (в балах)

Взаємодія							
Співпраця		Ухвалення рішень		Конфліктність		Заохочення автономності	
N	R	N	R	N	R	N	R
21 – 27	20	16 – 21	15	6 - 10	6	21 - 26	19

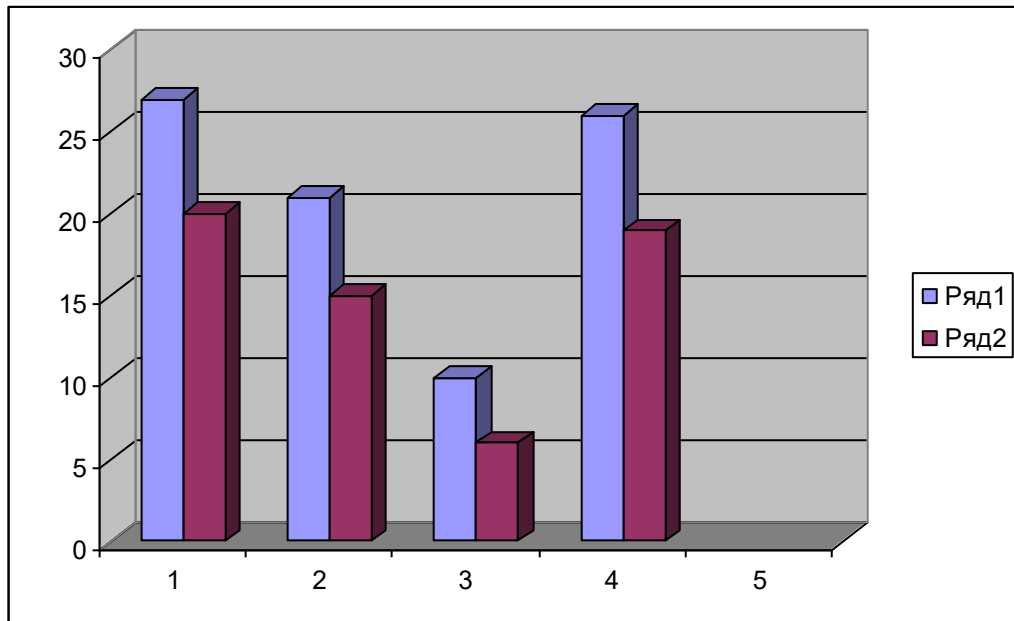

Рис. 3.13. Порівняння нормативних (ряд 1) та отриманих даних (ряд 2) щодо особливостей спілкування і взаємодії підлітків з батьками

Отримані дані вказують на те, що найбільш сильно виражені параметри «Співпраця» та «Заохочення автономності». Досить низький показник за параметром «Конфліктність» дозволяє припускати можливість неконфліктної співпраці підлітків з батьками.

Особливості контролю батьків за життєдіяльністю підлітків стосуються у першу чергу кількості і якості декларованих вимог (вимогливість), обізнаності батьків у справах і інтересах підлітків (моніторинг), системи контролю з боку батьків (контроль), повноти і незаперечності влади батьків (авторитарність), особливості надання заохочень і покарань.

Дані про ці параметри містяться у таблиці 3.3 та на рисунку 3.14.

Таблиця 3.3

Порівняльна характеристика вікових норм (N) та результатів тестування (R) учнів 8 класу щодо особливостей контролю за ними з боку батьків (в балах)

Контроль

Вимогливість		моніторинг		контроль		авторитарність		заохочення і покарання	
N	R	N	R	N	R	N	R	N	R
17-22	21	15-21	19	12-19	10	11-18	14	9-12	11/6

Отримані дані свідчать про те, що до нормативних показників в найбільшій мірі наближаються параметри «Вимогливість» і «Моніторинг». Ці дані говорять про те, що підлітки відчують на собі постійні вимоги і нагляд батьків. Результати за параметром «Контроль» хоча і знаходяться в межах нормативних значень, проте їх вагоме видалення від максимального значення шкали указує на те, що контроль батьків за підлітками достатньо ослаблений. Звертає на себе увагу також і те, що батьки біль вдаються до заохочень, ніж до покарань.

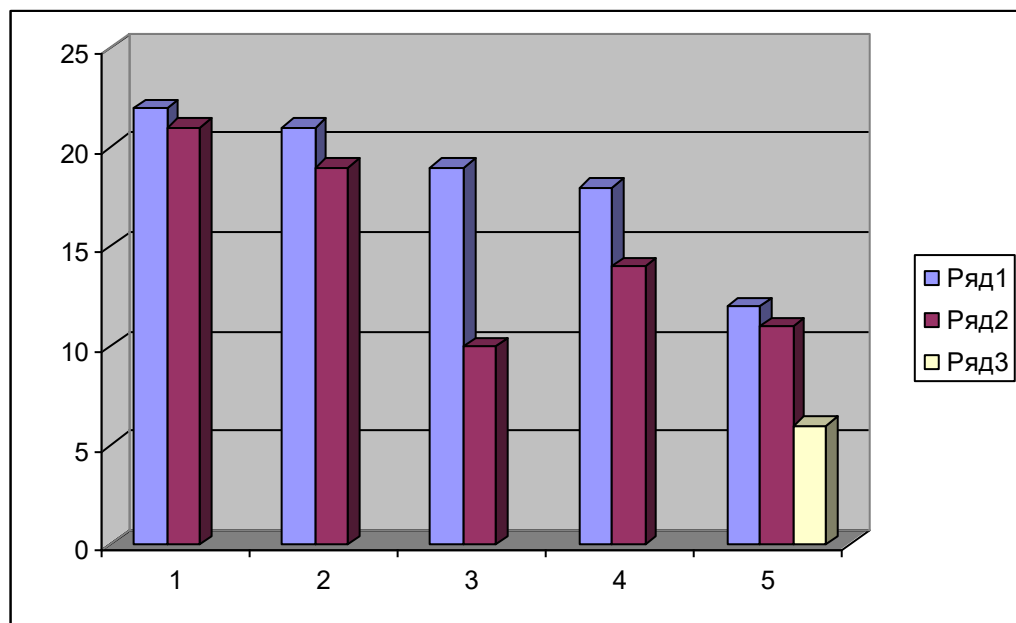

Рис. 3.14. Порівняння нормативних (ряд 1) та отриманих даних (ряд 2) щодо особливостей контролю батьків за підлітками

Примітка: ряд 3 (стовпчик 5) містить додаткові відомості про покарання

Суперечність/несуперечність стосунків має на увазі мінливість і непостійність виховних прийомів батьків (непослідовність) та сумнів батьків у вірності їхніх виховних зусиль (невпевненість).

Емпіричні дані за цією шкалою представлені у таблиці 3.4 та на рисунку 3.15.

Таблиця 3.4

Порівняльна характеристика вікових норм (N) та результатів тестування (R) учнів 8 класу щодо суперечності/несуперечності стосунків з батьками (в балах)

Суперечність/несуперечність стосунків			
Непослідовність		Невпевненість	
N	R	N	R
13 - 19	13	11 - 19	10

В цілому, отримані показники знаходяться на нижній межі нормативного діапазону. Це може свідчити як про достатньо благополучну картину відносно ступеня послідовності в застосуванні виховних прийомів, так і про те, як самі батьки оцінюють, на думку підлітків, наявність сумнівів в тому, що ці виховні дії є правильними.

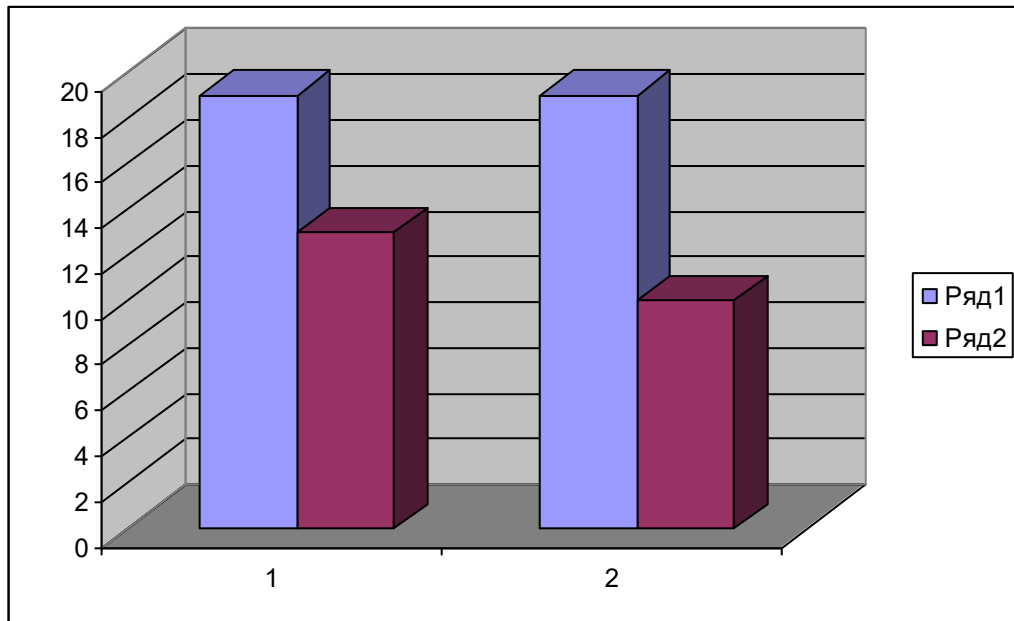

Рис. 3.15. Порівняння нормативних (ряд 1) та отриманих даних (ряд 2) щодо суперечності/несуперечності стосунків підлітків з батьками

Відзначимо, що постійність вимог і адекватних виховних дій позитивно впливає на засвоєння правил ухвалення адекватних рішень. Наявність же непостійності у вимогах формує, як нам здається, недовірливість, конфліктність, агресивність. Дорослі сприймаються у цьому випадку як «перешкода» для задоволення потреби в автономії і самостверженні, що залежно від реальних об'єктивних умов може, як ми думаємо, проявлятися в асоціальних вчинках і поведінці.

Додаткові шкали дозволяють отримати дані щодо якості задоволення матеріальних потреб дитини, потреб в увазі, в інформації (задоволення потреб). Вони стосуються також і того, як батьки сприймають свою дитину (неадекватність образу дитини), ворожості чи доброзичливості у взаєминах з батьком та матір'ю. Зазначимо, що у нашому дослідженні ми не застосовували відкритих запитань щодо ціннісних орієнтацій підлітків, які передбачено цією методикою.

Емпіричні дані, які приведено у таблиці 3.5 та на рисунку 3.16, дають можливість констатувати, що між їх нормативними максимальними значеннями за цими параметрами та їх фактичним вираженням у відповідях

8-класників існує досить велика різниця. Наведене стосується у першу чергу параметра «Задоволення потреб». Це означає, що батьки, на думку підлітків не приділяють достатньої уваги цьому питанню. Зазначене свідчить про значущість для підлітків можливості задовольняти свої потреби, які, як ми вважаємо, значно зростають у цьому віці.

Таблиця 3.5

Порівняльна характеристика вікових норм (N) та результатів тестування (R) учнів 8 класу за додатковими (в балах)

Додаткові шкали									
Задоволення Потреб		неадекватність образу дитини		ворожість у взаєминах з чоловіком, дружиною		дружелюбність у взаєминах з чоловіком, дружиною		загальна задоволеність стосунками	
N	R	N	R	N	R	N	R	N	R
19-27	10	19	13	5-11	4	19-14	10	27	16

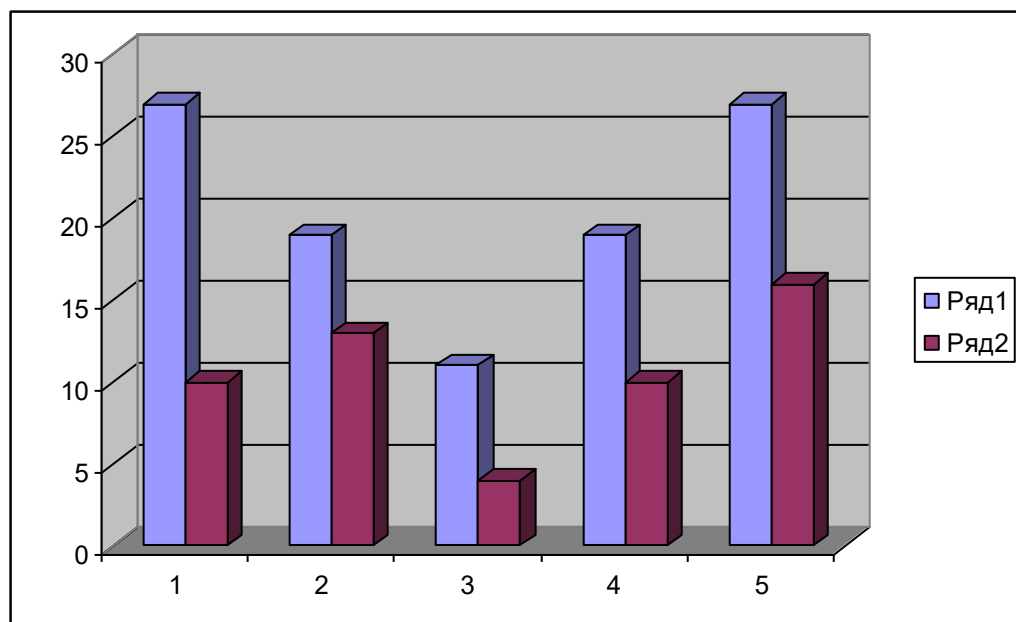

Рис. 3.16. Порівняння нормативних (ряд 1) та отриманих даних (ряд 2) за додатковими шкалами: 1 – задоволення потреб; 2 – неадекватність образу дитини; 3 – ворожість у взаєминах; 4 – дружелюбність; 5 – загальна задоволеність стосунками

Звертає на себе увагу також і параметр «Загальна задоволеність стосунками», який вказує на значні «резерви» для зміцнення взаємин підлітків та батьків.

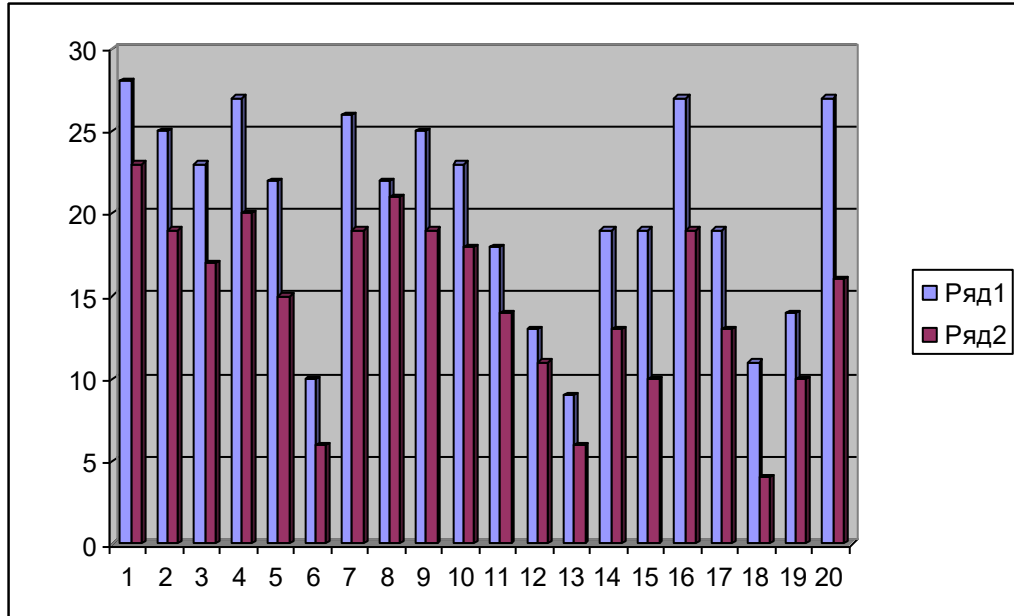

Рис. 3.17. Порівняння нормативних (ряд 1) та отриманих показників (ряд 2) емпіричного дослідження взаємин в дитячо-батьківській діаді

Примітки: 1 – прийняття; 2 – емпатія; 3 – емоційна дистанція; 4 – співробітництво; 5 – прийняття рішень; 6 – конфліктність; 7 – автономність; 8 – вимогливість; 9 – моніторинг; 10 – контроль; 11 – авторитарність; 12 – заохочення; 13 – покарання; 14 – непослідовність батьків; 15 – невпевненість батьків; 16 – задовільнення потреб; 17 – неадекватність образу дитини; 18 – ворожість; 19 – дружелюбність; 20 – задовільнення взаєминами

Порівняння нормативних та отриманих емпіричних показників за всіма параметрами методики наочно демонструє «зону можливого поліпшення» взаємин підлітків та їхніх батьків.

Кожна людина ще в дитинстві, найчастіше несвідомо, думає про своє майбутнє життя, як би прокручує у голові свої життєві сценарії. Сценарій

поступово розгортається життєвий план, що інтенсивно формується, як ми вважаємо, особливо у підлітковому віці під впливом батьків.

Життєві сценарії ґрунтуються в більшості випадків на батьківському програмуванні, що дитина сприймає з наступних причин: 1) програмування дає мету життя; 2) батьківське програмування дає спосіб структурувати свій час; 3) дитині треба вказувати, як надходити й робити ті або інші речі.

Батьки, програмуючи життя своїх дітей, передають їм свій досвід, все те, чому вони навчилися, програмують долю своєї дитини. Довгострокова модель завжди передбачає сюжетну лінію.

Відповідно до концепції трансакційного аналізу Е. Берна, сценарій припускає: 1) батьківські вказівки; 2) підходящий особистісний розвиток; 3) рішення в дитячому віці; 4) дійсне «включення» в якийсь особливий метод, що несе успіх або невдачу.

Таким чином, взаємини підлітків з батьками відіграють велику роль у формуванні їхньої особистості, у розвитку її рис і властивостей характеру. На підставі знання про загальні особливості взаємин у батьківсько-дитячій діаді можна у деякій мірі прогнозувати розвиток особистості в процесі соціалізації.

Отримані за допомогою даної методики результати дають можливість сформулювати наступне.

Підлітки вважають, що батькі виражають емоційно позитивне ставлення до них (прийняття) у середній мірі. Ці дані свідчать про існування комунікативного бар'єру між батьками та підлітками, який обмежує можливості соціальної позиції підлітка та його впливу на гармонійний розвиток особистості. Наявність цього бар'єру, на фоні загальної позитивної динаміки відносин батьків, стає впливовішою, особливо коли підлітки менше усвідомлюють позитивне ставлення батьків до них.

Підлітки також визнають, що бажання дорослих співпрацювати з ними, виявлене через щире зацікавлення і участь у їхніх справах, виражено у середній мірі. У відміну від емоційного ставлення, ця шкала показує

тенденцію до зростання загального рівня. Цю тенденцію можна пояснити тим, що підлітки усвідомлюють намагання батьків розвивати у них корисні трудові навички та стимулювати позитивне ставлення до праці.

З'ясовано, що найбільш виражена позитивна оцінка підлітками ставлення до них батьків спостерігається відносно прагнення дорослого до єднання з дитиною при збереженні певної психологічної дистанції. Ці дані вказують на конструктивну тенденцію у взаєминах батьків з дітьми, яка у повній мірі відповідає вимогам враховувати у спілкуванні з ними сенситивність підліткового віку до рівноправних стосунків та пошуку відповідної соціальної ролі.

Підлітки розцінюють намагання батьків контролювати їх як вияв авторитарності. Більшість обстежених підлітків вважають це ставлення досить помірним, хоча визнають, що авторитарність може проявлятися через обмеження та маніпулювання. Такий підхід може призводити до негативних форм поведінки та впливати на самооцінку.

Найважливішим для взаємовідносин батьків із дітьми є ставлення батьків до здібностей, успіхів і невдач дитини. Результати дослідження показують, що низький рівень уваги до невдач, що переважає в результатах, є ключовим фактором, який впливає на ефективність виховних зусиль батьків.

Порівняння нормативних та отриманих даних (опитувальник ДРОП) свідчить про загальну тенденцію в оцінці підлітками своїх стосунків із батьками. Отримані дані хоча й знаходяться у межах норми, але вони все ж таки значно відстають від максимальних нормативних значень. Такі оцінки вказують на певний негативний досвід, який зменшує референтність сім'ї як соціальної групи, впливає на засвоєння і відтворення соціального досвіду у процесі комунікації і практичної діяльності.

3.3. Взаємини батьків та дітей як соціально-психологічна проблема сім'ї

У соціальному і культурному аспекті природна структура та економічні умови, в основному, є схожими для кожного підлітка. Однак у кожній окремої дитини вони приймають унікальні форми, створюючи неповторність взаємодій між батьками та дітьми у сім'ї. Наприклад, у розлучених сім'ях, неповноцінних сім'ях з конфліктами чи присутністю психологічного чи фізичного насильства, стабільність може бути порушена. Діти, які зростають в таких умовах, можуть бути більш схильними до нервовості, емоційної нестабільності, імпульсивності, тривоги, самотності, відсутності впевненості в собі та навіть антигромадського спрямування [30, с. 41].

У дослідженнях наголошують, що нестабільна структура сім'ї впливає на осіб чоловічої статі більше, ніж жіночої, особливо у плані здійснення суто внутрішніх, власне психологічних процесів, що пов'язані з формуванням рефлексивного ставлення до явищ зовнішнього, поведінкового плану [23]. Вважається, що в осіб чоловічої статі присутня тенденція до екстравертного розвитку, де на перший план висувається імпульсивність, випадковість і агресивність, у той час як у осіб жіночої статі спостерігається схильність до інтровертної схеми розвитку, в якому відзначаються такі явища, як депресія, підозрілість і схильність до самотності.

Дослідження показали, що у нестабільних домогосподарствах із високою частотою негативних економічних подій розвиток особистості їхніх дітей ненормально вищий, ніж у звичайних домогосподарствах []. Дослідження дітей, які зазнали насильства, роз'яснює, що низький економічний дохід і погані умови життя є однією з характеристик сім'ї дітей, які зазнали насильства, і існують очевидні проблеми між внутрішньою та зовнішньою поведінкою у розвитку їхньої особистості.

Довготривала розлука батьків і дітей є важливим фактором, що може призводити до негативних відносин між ними. Нерозуміння виховних методів та неспівпадіння у способах, якими батьки виховують своїх дітей, може викликати неправильний розвиток особистості дітей. Наприклад,

суворі, неузгоджені та непередбачувані методи виховання можуть легко призвести до внутрішнього та поведінкового відхилення особистості.

Якщо в сім'ї присутні негативні установки, діти можуть успадковувати їх через сімейне середовище, впроваджуючи їх у різні аспекти своєї поведінки. Таким чином, основною проблемою виховання є культурна якість та поведінка батьків. Дослідження показують, що сім'ї з низьким рівнем освіти батьків мають значно вищий рівень прояву проблем особистості та поведінки дітей, ніж сім'ї з високим рівнем освіти.

Майже у всіх багатофакторних дослідженнях особистості та поведінки відзначають значущість рівня освіти батьків, а також методи навчання та виховання, а також обставини міжособистісних відносин як важливі взаємопов'язані групи причин одночасно, що вказує на те, що вони нерозривно пов'язані між собою. Навіть для сімей з одним батьком, відновлених сімей та сімей з низьким доходом, завдяки хорошим культурним якостям батьків можливе створення гарної атмосфери сімейного життя, необхідної для позбавлення дитини від раніше нанесеної душевної травми [50].

У спеціальній літературі зазначається, що здорова особистість є основою психічного здоров'я, а психічне здоров'я є необхідною умовою для досягнення фізичного здоров'я та доброї соціальної пристосовності. Підлітковий вік – це психологічна зрілість та критичний період, протягом якого організм досягає фізіологічної зрілості. Існує багато факторів, що впливають на розвиток особистості підлітка, таких як сім'я, школа та суспільство. Сімейне середовище є вихідним джерелом індивідуальних відмінностей [55, 62].

Концентрованим виразом схильності особистості є світогляд, який є пізнання людини і уявлення про світ, і навіть основний зміст нашої психології особистості, що впливає поведінка і дух людини.

Ні в кого не викликає сумніву судження, згідно з яким одним із ключових моментів освітнього мислення є розвиток особистості.

Зосередження уваги на не тільки на вихованні людської особистості може як поліпшити якість освіти, а й відобразити свободу людини щодо її всебічного розвитку. Тільки завдяки особистісному вихованню можливе використання прихованих резервів інтелектуального потенціалу, властивого підлітковому віку.

У практиці сімейного виховання відомі досить поширені випадки, коли батьки використовують себе як зразок для наслідування, поважаючи при цьому думку своїх дітей, у той час як деякі батьки ігнорують власні недоліки в поведінці, а їх методи виховання прості і грубі, що, власне, і завдає досить відчутних втрат сімейному вихованню у плані формування та розвитку особистості дітей [61].

Гуманізація та демократизація сучасного суспільства ставлять перед особистістю нові завдання у різних сферах, що потребує відповідної уваги до процесу виховання. Оскільки сім'я та освітні заклади є ключовими умовами оптимізації цього процесу, взаємовідносини між підлітком та сім'єю стають важливою соціальною та науковою проблемою.

В психології домінує ідея, сформульована Л.С.Вьготським, що зовнішній вплив стає впливовим лише тоді, коли враховується індивідуальність. Тому проблема впливу оточення на формування та розвиток індивідуальності підлітка має велике значення, особливо в контексті вивчення сімейного соціального середовища.

Підлітковий вік відзначається особливою чутливістю до зовнішніх впливів та водночас важливий для формування самосвідомості. Згідно з Д. Й. Фельдштейном, акумуляція соціального досвіду включає усвідомлення себе в суспільстві та відносин з іншими. У підлітковому віці самосприйняття у сім'ї стає ключовим фактором для розвитку самосвідомості.

Теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення психологічних особливостей взаємовідносин підлітків з батьками, які зумовлюють процес соціалізації, дає нам можливість з достатньою визначеністю відтворити загальну картину вростання підліткового індивіда у дорослий соціум за

рахунок набуття досвіду щоденного перебування в ролі та, природно, у статусі майбутнього дорослого, який отримує відповідні оцінні позначки, що слугують йому доказом/не доказом правильності його дій з тим, щоб у подальшому бути використаними як психологічний матеріал при побудові адекватних поведінкових патернів [70].

Розгляд взаємин батьків та дітей як соціально-психологічна проблема сім'ї вже сам по собі є вказівкою на процеси групової диференціації та групової інтеграції, для яких дуже важлива одномоментність демонстрації індивідом своєї унікальності, неповторності, індивідуальності і в той же час схожості та причетності до цієї групи як її складової частини.

Аналізуючи відносини у сім'ї як складову соціальної ситуації розвитку підлітка та ключовий чинник його соціалізації, наша дослідницька увага зосереджена на психологічних особливостях оцінювальних взаємин підлітків з батьками. Під час аналізу ми відокремилися від деяких обставин, зосереджуючись на впливі взаємних оцінок у системі "Батьки – підліток". Наша основна мета полягала в емпіричному дослідженні особливостей ставлення батьків до підлітків та уявлень підлітків про реальне ставлення батьків до них. Ми також прагнули визначити ключові аспекти у сприйнятті підлітками ставлення батьків до них та сформулювати положення щодо психологічних особливостей взаємовідносин підлітка з батьками.

Висновки до третього розділу

1. Взаємовідносини в системі «Батьки – підліток», будучи продовженням системи «Батьки – дитина», не можуть бути вільними від рудиментарного ставлення до дитини як до істоти, яка перебуває в залежній позиції і, отже, має неухильно виконувати те, що задано їй дорослим як організатором її життєдіяльності в цілому. Саме таке ставлення містить у собі причину комунікативного бар'єру, який заважає встановленню

партнерських взаємин в системі «Батьки – підліток», що спираються на усвідомлення позитивних ціннісних орієнтацій дорослої людини.

2. Установка батьків на прищеплення підліткам власних цінностей, пов'язаних з реалізацією власних навичок, потребує відповідного комунікативного опосередкування, що не допускає прямого перенесення, а передбачає довгостроковий контакт на кшталт системи «Дорослий – дорослий» з установкою на співпрацю та інтерактивні рівноправні взаємини.

3. Поряд з тенденцією до зближення батьківських та підліткових позицій у сімейних взаєминах спостерігається прагнення підлітків до формування свого власного особистісного простору, що передбачає цілу низку контактних та ціннісних обмежень, не дотримання яких загрожує виникненням комунікативних та/або особистісних конфліктів з огляду на сенситивність підліткового віку до рівноправних стосунків та пошуку відповідної соціальної ролі.

4. Досить чітко проявляється прагнення підлітків до зниження ролі батьківського контролю не так через прагнення до самостійності, як через перехід від екстернального контролю до інтернального самоконтролю, що, в принципі, досить добре узгоджується з ідеєю загальної інтерналізацією системи особистісної саморегуляції в підлітковому віці, що вступає у протиріччя з проявами авторитарності та маніпулятивності з боку батьків.

5. Зіставлення нормативності показників за тестом ДРОП з показниками нашої дослідницької вибірки дає підстави для судження про наявність достатнього резерву, в рамках якого можливе здійснення психолого-педагогічної підтримки системи «Батьки – підліток» з метою формування базових основ конструктивних поведінкових патернів.

ВИСНОВКИ

У роботі досліджено питання про психологічні особливості взаємин підлітка з батьками. Було встановлено наступне.

1. Соціальна ситуація розвитку для дітей підліткового віку має ознаки соціалізаційних процесів, в яких проявляється діалектична сутність співвідношення частини та цілого з огляду на нову систему стосунків з дорослими та спільноті ровесників з прицілом на набуття соціального досвіду і розширення сфери активності. У соціальній ситуації розвитку індивід інтуїтивно відчуває існування значущих для власного особистісного розвитку обставин, спрямовуючи свою увагу на пошук відповідної соціальної групи як уособлення шуканих обставин.

Процесуальні ознаки соціальної ситуації розвитку криються в ставленнєвих аспектах власної життєдіяльності підлітка, в яких віддзеркалюється особистісна значущість поточних подій як основи його соціумного досвіду і залежать від власних уявлень підлітка про сутність особистісного перебування в них.

2. Оцінювальні процеси у підлітковому соціумному середовищі слугують вказівкою про міру корисності подій для досягнення індивідом буттєвого статусу в них завдяки проекції суб'єктивної можливості на бажане особистісне майбутнє з огляду на можливість виконання певного репертуару ролей, які особа виконує за обставин, які вона сама ж і створює..

Дитячо-батьківські стосунки в сім'ї повністю підпадають під дію закономірностей спілкування, відтворених у теорії спілкування В.М.Мясищева з акцентом на єдності стосунків та виразів, що вказує на важливість стилістики оцінковості, на основі якої будують відповідні реакції, що є основою уникнення потенційних конфліктів.

3. Моделювання процесуальної сторони взаємин за допомогою фіксації особливостей їх результативного ефекту у ретроспективному плані спирається на ідею взаємного протиставлення комунікантів в діаді «Я і Не-Я», що потенційно містить ознаку суперництва, і відбивається у вигляді

«вершинних» ознак у системі «суб'єкт – суб'єкт», що розглядаються як результат комунікативних опосередків у складі функціональної системи.

Методики для діагностики дитячо-батьківських відносин, ґрунтуючись на теоретичній концепції їх авторів, дають можливість використовувати отримані за їх допомогою результати як «вершинні» показники, перетворені в процесі їхнього теоретичного аналізу на системний результат інтернальної функціональної системи, існуючої в системі суб'єктивної картини оціночних відносин комунікантів, які мають власні комунікативно-особистісні цілі.

Присутність у базисному до «вершинного» показника конструкції компонентів зони найближчого розвитку передбачають спільне їх виконання за допомогою більш компетентного дорослого, що виконує роль тьютора. В іншому випадку вони не тільки виконуються інтуїтивно за типом проб та помилок, а й є причиною комунікативних непорозумінь, що часто призводять до конфліктних ситуацій.

4. Взаємовідносини в системі «Батьки – підліток», будучи продовженням системи «Батьки – дитина», не можуть бути вільними від рудиментарного ставлення до дитини як до істоти, яка перебуває в залежній позиції і, отже, має неухильно виконувати те, що задано їй дорослим як організатором її життєдіяльності в цілому. Саме таке ставлення містить у собі причину комунікативного бар'єру, який заважає встановленню партнерських взаємин в системі «Батьки – підліток», що спираються на усвідомлення позитивних ціннісних орієнтацій дорослої людини.

5. Установка батьків на прищеплення підліткам власних цінностей, пов'язаних з реалізацією власних навичок, потребує відповідного комунікативного опосередкування, що не допускає прямого перенесення, а передбачає довгостроковий контакт на кшталт системи «Дорослий – дорослий» з установкою на співпрацю та інтерактивні рівноправні взаємини.

6. Поряд з тенденцією до зближення батьківських та підліткових позицій у сімейних взаєминах спостерігається прагнення підлітків до формування свого власного особистісного простору, що передбачає цілу низку контактних та ціннісних обмежень, не дотримання яких загрожує виникненням комунікативних та/або особистісних конфліктів з огляду на чутливість підліткового віку до рівноправних стосунків та пошуку відповідної соціальної ролі.

7. Досить чітко проявляється прагнення підлітків до зниження ролі батьківського контролю не так через прагнення до самостійності, як через перехід від екстернального контролю до інтернального самоконтролю, що, в принципі, досить добре узгоджується з ідеєю загальної інтерналізації системи особистісної саморегуляції в підлітковому віці, що вступає у протиріччя з проявами авторитарності та маніпулятивності з боку батьків.

8. Зіставлення нормативності показників за тестом ДРОП з показниками нашої дослідницької вибірки дає підстави для судження про наявність достатнього резерву, в рамках якого можливе здійснення психолого-педагогічної підтримки системи «Батьки – підліток» з метою формування базових основ конструктивних поведінкових патернів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О.О. Соціалізація особистості як соціально-педагогічна проблема. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Педагогічні науки*. 2013. Випуск 5. С. 36-43.
2. Апішева А. Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками. *Вісник НТУУ«КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць*. 2012. 2(35). С. 117-125.
3. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. *Психолог*. 2011. №36. С.17-18.
4. Белякова С.М. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості дітей підліткового віку. *Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості*, 14-16 травня 2019 р.; I Міжнародна науково-практична конференція учнівської молоді, студентів, аспірантів, молодих учених та науковців. ПереяславХмельницький, 2019.С. 23-27.
5. Білецька О.О. Формування мовної субкультури сучасної молоді України в умовах глобалізації. *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 227. С. 127-132.
6. Бондар Т.В. Стиль взаємин між підлітками та батьками. URL: <https://ukr-socium.org.ua> > uploads > 2010/10
7. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. К.: МАУП, 2001. 96 с.
8. Буковська О.О. Соціальна ситуація розвитку підлітків із неблагополучних родин. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. С. 12 – 16.
9. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
- 10.Вассерман Л.И., Горькавая И.А., Ромицина Е.Е. Тест подростки о родителях. СПб.: Фолиум, 1995. 56 с.

- 11.Велитченко Л.К. «Розгортання» як загальний принцип здійснення психічного. *Development and modernization of pedagogical and psychological sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine*. Collective monograph. Volume 1. Lublin, Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. Pp. 86 – 100.
- 12.Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник / О.В. Скрипченко та ін. К.: Каравела, 2009. 400с.
- 13.Вікторова Л.В., Тверезовська Н.Т., Михайліченко М.В., Ржевський Г.М. Основи соціалізації особистості: навч. посібник. К. : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. 475 с.
- 14.Вінс В., Сіренко О. Особливості розвитку міжособистісних інтеракцій у підлітковому віці. *Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості*: збірник наукових статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної офлайн-онлайн конференції учнівської молоді, студентів, аспірантів, молодих учених та науковців (Переяслав-Хмельницький, 14 –16 травня 2019 р.) / за заг. ред. Т.В. Кириченко, Т.М. Кузьменко. ПереяславХмельницький: «Видавництво К С В», 2019. С. 320-325.
- 15.Власенко В.В. Вчителі – учні: психологія взаємних оцінних ставлень. Монографія. К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1995.155 с.
- 16.Ворона С.В. Феномен агресивної поведінки у підлітковому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2019. С. 294 – 296.
- 17.Врублевський П.В. Можливість зниження конфліктності у підлітків шляхом корекцій їх Я-концепції. *Психологія. Збірник наукових праць НПУ ім. М.П.Драгоманова*. Випуск 2(9). К., 2000. С. 200-205.
- 18.Гарасимів Т.З. Особистість та проблеми її соціалізації. *Форум права*. 2009. №3. С.156-161

- 19.Грибенко І. В. Школа і сім'я як агенти соціалізації підлітків. *Соціальна психологія*. 2009. № 5(37). С. 153-158.
- 20.Губарь О. Г. Структура мовленнєвої компетенції підлітка. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки : зб. наук. праць*. Частина II. / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2010. № 10 (197). С. 124-134.
- 21.Демчук О. А.. Особистісний профіль самоставлення в структурі Я-концепції студентів з високим рівнем безпорадності. *Психологічні перспективи*. 2016. №28. С. 107–118.
- 22.Єзерська Н.В. Соціально-психологічні особливості адаптації підлітків. *Освіта ра розвиток обдарованої особистості*. 2016. №3. С. 35-39.
- 23.Єгорова О.Б. Особливості прояву ворожості у хлопців і дівчат підліткового віку. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Випуск 22. С. 133 – 146.
- 24.Засецька А. Ціннісні орієнтації підлітків. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua> > article > download
- 25.Зозуляк-Случик Р. Основи соціалізації особистості: навчальний посібник. Івано-Франківськ: НАІР, 2021. 222 с.
- 26.Золотухін Г. Слово як конфліктоген. *Соціальна психологія*. 2010. №1. С.72-85.
- 27.Киричук В. О., Андросович К.А. Розвиток та соціалізація особистості у сучасному суспільстві. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 11. С. 22-26.
- 28.Кожекіна Л.Ю. Особливості трактування поняття «соціалізація» у соціально-гуманітарних науках. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*. 2010. №1-2. С.98 – 101.
- 29.Котлова Л.О. Особливості прояву конфліктних форм поведінки підлітків з вираженими акцентуаціями рис характеру. *Вісник*

- Чернігівського національного педагогічного університету*. 2012. Т.1. Вип.105. С.162 – 166.
- 30.Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: [монографія]. К. : Фенікс, 2009. 416 с.
- 31.Кравченко Т. В. Сутнісні характеристики соціалізації. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 3. С. 11-20.
- 32.Крошка О.І. Модель емоційно-оцінного ставлення особистості до себе. *Вісник національного університету. Психологія*. 2009. Т. 14. №18. С. 72 – 79.
- 33.Кузан Н.І. Формування позитивного ставлення до праці в підлітків (50-60 ті рр ХХ ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Педагогіка, соціальна робота”*. Випуск 27. С. 96-99.
- 34.Курило В. С., Савченко С. В., Караман О. Л. Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України: монографія. К.: Талком, 2018. 240 с.
- 35.Леонова І.М. Аналіз дитячо-батьківських стосунків підлітків школи-інтернат. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 16. С. 133 - 142.
- 36.Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. М.: „ЭКСМО-Пресс”, 1999. 416 с.
- 37.Литвинчук Н.Б. Конфліктна поведінка в підлітковому віці. *Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах воєнного стану: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2022 р.)*. Київ, 2022. С. 93-97.
- 38.Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: навч. - метод. посібник. К.: ІЗМН, 1998. 112 с.
- 39.Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. К.: Каравела, 2004. 456 с.

- 40.Ляльчук Г. Д. Підліток і реальний світ. Корекційно-розвивальна програма. *Психологічна газета*. № 15 (серпень). 2010. С.3- 23.
41. Мартинюк І. Психологічні особливості підліткового віку. *Психолог*. 2007. № 1. С. 32–38.
- 42.Мачуська І. Міжособистісне спілкування підлітків. *Шкільний світ*. 2012. Трав. (№ 17). С.1-11.
- 43.Мельник В.А. Психологічна характеристика особливостей прояву конфліктності підлітків. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. 2000. Том 1, №. 3. С. 50- 53.
- 44.Михальська С. А. Соціальна ситуація розвитку дитини дошкільного віку. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 2017. № 38. С.292 – 301.
- 45.Москаленко В.В. Соціалізація особистості. К.: Фенікс, 2013. 540 с.
- 46.Нежута А.В., Джаббарова Л.В. Теоретичний аналіз проблеми прояву конфліктної поведінки підлітків. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 3. С. 54 – 58.
- 47.Ніколенко Д.Ф. Взаємини вчителя і учнів у світлі педагогічної етики. *Рад. школа*. 1976. №10. С. 44-53.
- 48.Пальчинська М. В. Соціалізація особистості в умовах віртуалізації суспільства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2019. № 2 (43). С. 82–89.
- 49.Петрунько О. В. Інтернет як технологія соціалізації дітей та молоді. *Педагогіка і психологія*. 2010. № 1. С. 85-95.8
- 50.Повалій Л.В. Специфіка дитячо-батьківських взаємин у сучасній сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць*. Випуск 16, книга 1. 2012. С. 233 – 240.
- 51.Пов'якель Н.І. Психопрофілактика конфліктів. К. : Шк. світ, 2012. 128 с.

52. Пожар М.І. Спрямованість особистості сучасного підлітка [Рукопис] : дипломна робота ОС «Бакалавр» напр. підгот. 6.030103 «Практична психологія». Мукачево: МДУ, 2020. 57с.
53. Резнікова О.В., Солодка О.В. Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. *Зб. наук. праць Класичного приватного університету: Теорія і практика сучасної психології*. Вип. №2. - м. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. - с 168-173
54. Савчин М.В. Василенко Л.П. Вікова психологія: навчальний посібник. К.: Академвидав, 2005. 360 с.
55. Самотаєва Е.О. Особливості взаємин підлітків з батьками у сучасних сім'ях. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Випуск 21. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. 647 – 658.
56. Сергеева Н.В. Теоретичні засади супроводу позитивного спілкування підлітків із сімей вимушених переселенців. *Інноватика у вихованні*. Зб. наукових праць, №8, 2018. С. 212 – 220.
57. Скібіцька Л.І. Конфліктологія: Навч. посібник для студентів навч. закладів. К.: Центр учбової літератури, 2007. 384 с.
58. Сліпецька В.Д. Взаємозв'язок понять емоційність, оцінка, експресивність – актуальна проблема лінгвістичної теорії емоцій. *Studia Ukrainica Poznaniensia. Zeszyt IV*. Poznan: Adam Mickiewicz University Press, 2016. С. 149-154.
59. Тихомиров О. Д. Гносеологічне значення поняття соціальної ситуації для порівняльного правознавства. *Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки*. 2005. Т. 38. С. 66-69.
60. Токарева Н.М., Шамне А.В. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013. 283 с.
61. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї: навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.

62. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї. Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2006. 168 с.
63. Філіппова І.Ю. Рольова соціалізація підлітка як засвоєння соціального досвіду. *Актуальні проблеми сучасної психології: Збірник наукових статей*. Східноєвроп.нац.ун-т ім.Лесі Українки, 2014.С.204-215.
64. Фурман А. В., Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навч. посіб. Львів: Новий світ-2000. 346 с.
65. Харченко А.С. Психологічні особливості ціннісного ставлення до здоров'я сучасних підлітків. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 174 – 182.
66. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2006. 320 с.
67. Чайковська О. М. Психологія підліткової конфліктності : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. 126 с.
68. Чернега А.С. Психологічні особливості тривожності підлітків. URL: <https://jpv.s.donnu.edu.ua> > article > view
69. Черниш О. О. Соціалізація особистості як наукова проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* . 2021. № 1(33 9) Ч.2. С. 5–17.
70. Цуркан Т.Г. Взаємини дитини і батьків як визначальний фактор впливу на формування особистості. *Наука і освіта*. 2015. №3. С. 120 – 125.
59. Шевчук О. Технологія та профілактика подолання міжособистісних конфліктів у підлітковому віці. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua> > [bitstream](#) > Шевчу...
72. Шевчук П. І. Соціальна політика. Львів: Світ, 2003. 400 с.
73. Шеремет О.О., Моїсеєнко С.О. Проблема конфліктності підлітків. *Педагогіка й сучасні аспекти фізичного виховання*. Збірник наукових праць VI Міжнародної науково-практичної конференції 13-14 травня

- 2020 року. «Донбаський державний педагогічний університет»
Краматорськ ДДМА 2020 р., - С. 215 – 221.
- 74.Эйдемиллер Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапия. СПб.:
Фолиум, 1996. 228 с.
- 75.Яблонська Т.М. Дитячо-батьківські взаємини як чинник розвитку
ідентичності дитини.
- 76.Яновська Т.А. Психологічні особливості прояву конфліктної поведінки
із рівнем самооцінки. *Психологія і особистість*. 2016. № 1 (9). С. 93 –
108.

ДОДАТКИ

Додаток А

СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ (ТЕСТ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ)

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, про що думає моя дитина.
3. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
4. Потрібно подовше тримати дитину в стороні від реальних життєвих проблем, якщо вони його травмують.
5. Я переживаю до дитини почуття симпатії.
6. Я поважаю свою дитину.
7. Хороші батьки захищають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто мені неприємна.
9. Я завжди прагну допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли недобре ставлення до дитини приносить їй користь.
11. По відношенню до своєї дитини я відчуваю досаду.
12. Моя дитина нічого не доб'ється в житті.
13. Мені здається, що інші діти потішаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які заслуговують засудження.
15. Моя дитина відстає в психологічному розвитку і для свого віку виглядає недостатньо розвиненою.
16. Моя дитина спеціально поводить себе погано, щоб досадити мені.
17. Моя дитина, як губка, вбирає в себе все найгірше.
18. При всьому старанні мою дитини важко навчити хорошим манерам.
19. Дитину з дитинства слід тримати в жорстких рамках, тільки тоді з неї виросте хороша людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я завжди приймаю участь в іграх і справах дитини.
22. До моєї дитини постійно «липне» все погане.
23. Моя дитина не доб'ється успіхів в житті.
24. Коли в компанії говорять про дітей, мені стає соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як інші діти.
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, то вони здаються мені більш вихованими і розумними, ніж моя дитина.
27. Я із задоволенням провожу з дитиною свій вільний час.
28. Я часто шкодую про те, що моя дитина дорослішає, і з ніжністю згадую той час, коли вона була ще зовсім маленькою.
29. Я часто ловлю себе на тому, що з неприязню і вороже ставлюся до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла того, що особисто мені не вдалося в житті.

31. Батьки повинні не тільки вимагати від дитини, але і самі пристосовуватися до неї, ставитися до нею з повагою, як до особистості.
32. Я прагну виконувати всі прохання і побажання моєї дитини.
33. При ухваленні рішень в сім'ї слід враховувати думку дитини.
34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.
35. Я часто визнаю, що в своїх вимогах і претензіях дитина по-своєму має рацію.
36. Діти рано дізнаються про те, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на дитину.
38. Я переживаю дружні почуття по відношенню до дитини.
39. Основна причина капризів моєї дитини – це егоїзм, лінь і упертість.
40. Якщо проводити відпустку з дитиною, то неможливо нормально відпочити.
41. Найголовніше – щоб у дитини було спокійне, безтурботне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.
43. Я розділяю захоплення моєї дитини.
44. Моя дитина кого завгодно може вивести з себе.
45. Засмучення моєї дитини мені завжди близькі і зрозумілі.
46. Моя дитина часто мене дратує.
47. Виховання дитини – це суцільне нервування.
48. Строга дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За строге виховання діти потім дякують своїм батькам.
51. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моїй дитини більше недоліків, чим достоїнств.
53. Мені близькі інтереси моєї дитини, я їх розділяю.
54. Моя дитина не в змозі зробити що-небудь самостійно, і якщо вона це робить, то обов'язково виходить не так, як потрібно.
55. Моя дитина виросте не пристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я моєї дитини.
58. Я захоплююся своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дитина повинна дружити з тими дітьми, які подобаються її батькам.

КЛЮЧ

Прийняття – відкидання дитини: 3, 5, 6, 8, 10,12, 14,15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39,40, 42, 43, 44,45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
 Кооперація: 21, 25, 31,33, 34, 35, 36.
 Симбіоз: 1,4, 7, 28, 32,41, 58.
 Контроль: 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
 Ставлення до невдач дитини: 9,11,13,17, 22, 54, 61.

Додаток Б

МЕТОДИКА «ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ ВЗАЄМИНИ
В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ»
(БАТЬКИ ОЧИМА ПІДЛІТКА)

1. Приветлив (а) и доброжелателен(а) со мной.
2. Понимает, какое у меня настроение.
3. Если у него (нее) плохое настроение, мое тоже портится.
4. Помогает мне, если я его прошу.
5. При споре заставляет меня соглашаться с его (ее) доводами.
6. Затекает ссоры по пустякам.
7. Уважает мое мнение.
8. Поручает мне ответственные дела.
9. Знает о моих интересах и увлечениях.
10. Проверяет, как я выполнил(а) поручение.
11. Я должен получить разрешение на любое свое действие.
12. Благодарит меня за помощь.
13. Реагирует на одни и те же события по-разному, в зависимости от настроения.
14. Сомневается в правильности своих действий и решений.
15. Находит для меня время, если это мне нужно.
16. Относится ко мне так, как будто я старше или младше, чем на самом деле.
17. Обижается на мужа/жену, даже если проблема уже разрешена.
18. Мне нравятся наши отношения.
19. Я уверен(а), что он(а) любит меня.
20. Угадывает мои желания.
21. Если он(а) чем-то расстроена, я чувствую себя так, как будто это происходит со мной.
22. У нас есть общие дела и интересы.
23. Не выслушивает мое мнение при споре.
24. Сердится и кричит.
25. Позволяет мне самому решать, как проводить свое свободное время.
26. Считает, что я должен(а) выполнять все его (ее) требования.
27. Знает моих друзей.
28. Проверяет мой школьный дневник.
29. Требуя моего подчинения во всем.
30. Умеет проявлять свою благодарность.
31. По-разному ведет себя в похожих ситуациях.
32. Сменяет свою точку зрения, если я на этом настаиваю.
33. Прислушивается к моим просьбам и пожеланиям.
34. Ведет себя так, как будто совсем не понимает меня.
35. Строит свои планы, независимые от планов мужа/жены.

36. Я ни в чем не хочу изменять наши отношения.
37. Я нравлюсь ему (ей) таким(ой), какой(ая) есть.
38. Может развеселить меня, когда мне грустно.
39. Мое отношение к делу зависит от того, как он(а) к нему относится.
40. Выслушивает мои пожелания и предложения, когда мы делаем что-то вместе.
41. При обсуждении проблемы навязывает готовое решение.
42. Вовлекает в наш конфликт других членов семьи.
43. Передает мне ответственность за то, что я делаю.
44. Требует большего, чем я способен(а) сделать.
45. Знает, где я провожу свободное время.
46. Пристально следит за моими успехами и неудачами.
47. Прерывает меня на полуслове.
48. Обращает внимание на мои хорошие поступки.
49. Тяжело заранее определить, как поступит в ответ на то или иное действие.
50. Долго откладывает принятие решения, предоставляя событиям идти своим чередом.
51. Заботится о том, чтобы у меня было все необходимое.
52. Я не понимаю его слова и поступки.
53. Ссорится с мужем/женой из-за мелочей.
54. Когда я вырасту, я хотел(а) бы иметь такие же отношения со своим ребенком.
55. Интересуется тем, что меня волнует.
56. Умеет поддержать меня в трудную минуту.
57. Дома я веду себя по-разному, в зависимости от того, какое у него (нее) настроение.
58. Могу обратиться к нему (ней) за помощью.
59. Учитывает мое мнение при принятии семейных решений
60. При решении конфликта всегда старается быть победителем.
61. Если я заработаю деньги, позволит мне самому ими распорядиться.
62. Напоминает мне о моих обязанностях.
63. Знает, на что я трачу свои деньги.
64. Оценивает мои поступки как «плохие» и «хорошие».
65. Требует отчета о том, где я был(а) и что делал(а).
66. Наказывая, может применить силу.
67. Его (ее) требования противоречат друг другу.
68. Предпочитает, чтобы важные решения принимал кто-то другой.
69. Покупает мне те вещи, о которых я прошу.
70. Приписывает мне те чувства и мысли, которых у меня нет.
71. Заботится о муже/жене.
72. Я горжусь тем, какие у нас отношения.
73. Рад(а) меня видеть.
74. Сочувствует мне.
75. Мы испытываем схожие чувства.

76. Для меня важно его (ее) мнение по интересующей меня проблеме.
77. Соглашается со мной не только на словах, но и на деле.
78. При решении конфликта старается найти решение, которое устраивало бы обоих.
79. Поддерживает мое стремление самому принять решение.
80. Учит меня, как надо себя вести.
81. Знает, во сколько я приду домой.
82. Хочет знать, где я был(а) и что делал(а).
83. Отвергает мои предложения без объяснения причин.
84. Считает, что хорошие дела и так видно, а на проступки надо обратить внимание.
85. Его (ее) легко переубедить.
86. Советуется с кем-нибудь о том, как лучше поступить в той или иной ситуации.
87. Охотно отвечает на мои вопросы.
88. Неверно понимает причины моих поступков.
89. Приходит на помощь мужу/жене, даже если это требует жертв.
90. Наши с ним (ней) отношения лучше, чем в большинстве семей моих сверстников.
91. Прощает мне мелкие проступки.
92. С уважением относится к моим мыслям и чувствам.
93. Я чувствую себя неуютно, если долго не вижу его (ее).
94. Участвует в тех делах, которые придумываю я.
95. При принятии решения у нас равные права.
96. При решении конфликта уступает мне.
97. Уважает мои решения.
98. Обращает мое внимание на существующие правила.
99. Знает о моих успехах и неудачах в школе.
100. Если я задерживаюсь, проверяет, где я.
101. Ведет себя так, как будто лучше меня знает, что мне нужно.
102. Несправедливо меня наказывает.
103. На его (ее) отношение ко мне влияют дела на работе.
104. Боится дать мне неправильный совет.
105. Выполняет свои обещания.
106. Своими действиями или словами ставит меня в тупик.
107. Прислушивается к мнению мужа/жены в различных ситуациях.
108. В будущем мне бы хотелось сохранить наши отношения неизменными.

Закончите фразу:

109. Мне нравится ...
110. Мне не нравится ...
111. Мне хотелось бы ...
112. Он(а) хочет видеть меня ...
113. Ему (ей) нравился во мне ...
114. Ему (ей) не нравится во мне ...

115. Он(а) гордиться тем, что я ...

116. Он(а) терпеть не может ...

Вікові норми

Шкала	Мати	Батько
1. Прийняття	24-28	22-27
2. Емпатія	21-25	19-24
3. Емоційна дистанція (високі значення відповідають малій емоційній дистанції)	17-23	18-22
4. Співпраця	22-27	21-26
5. Ухвалення рішень (високі значення відповідають демократичній схемі, низькі – тиску з боку батька)	18-22	16-21
6. Конфліктність	6-9	6-10
7. Заохочення автономності	21-26	21-26
8. Вимогливість	18-22	17-22
9. Моніторинг	19-25	15-21
10. Контроль	16-23	12-19
11. Авторитарність	12-18	11-18
12. Надання заохочень	9-13	9-12
13. Реалізація покарань	4-8	4-9
14. Непослідовність батьків	13-19	13-19
15. Невпевненість батьків	12-17	11-19
16. Задоволення потреб дитини	21-27	19-23
17. Неадекватність образу дитини	13-17	14-19
18. Ворожість по відношенню до чоловіка/дружини	5-9	6-11
19. Доброзичливість до чоловіка/дружини	9-14	9-13
20. Задоволеність взаєминами	20-27	18-26

Бланк опитувальника ДРОП

БЛАНК (МАТИ/БАТЬКО)

Прізвище, Ім'я _____ Вік _____ Стать _____

Клас _____ Школа _____ Дата _____

№		№		№		№		№		№	
1		19		37		55		73		91	
2		20		38		56		74		92	
3		21		39		57		75		93	
4		22		40		58		76		94	
5		23		41		59		77		95	
6		24		42		60		78		96	
7		25		43		61		79		97	
8		26		44		62		80		98	
9		27		45		63		81		99	
10		28		46		64		82		100	
11		29		47		65		83		101	
12		30		48		66		84		102	
13		31		49		67		85		103	
14		32		50		68		86		104	
15		33		51		69		87		105	
16		34		52		70		88		106	
17		35		53		71		89		107	
18		36		54		72		90		108	

109. _____

110. _____

111. _____

112. _____

113. _____

114. _____

115. _____

116. _____